

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОМАЗАН Дмитро Юрійович

УДК 94:323](477.8)(092)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЕЗОТЕРИЧНИХ ТАЄМНИХ
ТОВАРИСТВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. Ю. Помазан

Науковий керівник:
Гудзь Віктор Васильович,
доктор історичних наук, доцент

Запоріжжя 2023

Анотація

Помазан Д.Ю. Особливості діяльності езотеричних таємних товариств на території Західної Європи у другій половині XIX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2023.

Дисертаційна робота є теоретичним дослідженням особливостей діяльності езотеричних таємних товариств на території Західної Європи в другій половині XIX ст. у контексті історичної науки.

Питання релігії в сучасному суспільстві є досить актуальним. Нові соціальні, політичні й ідеологічні перетворення впливають на статус релігійних концепцій у суспільному просторі. Нині стрімко збільшується кількість людей, котрі з метою реалізації сакральних потреб звертаються до альтернативних форм релігії. Однією з таких форм є окультизм, який за останні два століття став вельми популярним на території Західної Європи та трансформувався в повноцінний релігійний інститут. Проте активно досліджувати історію езотеричних товариств розпочали лише в другій половині XX ст. Переважна більшість робіт, присвячених цій темі, розглядає феномен окультних товариств у контексті культурологічного, релігієзнавчого та соціологічного вимірів. Утім, висвітлення езотеричного руху, як комплексного історичного феномену на території Європи, доволі обмежене, особливо як релігійного інституту. Тому дослідження історичної перспективи окультних товариств спрямоване не лише на доповнення наукової картини світу, але й має практичне значення для коректного трактування основ сучасних альтернативних форм релігії, зокрема окультних. Хронологічні та географічні межі дослідження визначені не випадково і дозволяють розглянути період «Окультного відродження» (друга половина XIX ст.) на території Англії та Франції, де сформувалися езотеричні організації, які стали прототипами сучасного окультного руху.

Зважаючи на це, актуальність теми зумовлена тим, що особливості діяльності езотеричних таємних товариств на території Англії та Франції в період «Окультного відродження» недостатньо розкриті в контексті історичної науки й потребують більш комплексного вивчення задля об'єктивного трактування основ сучасних окультних рухів.

Джерельна база дослідження переважно представлена документами езотеричних організацій та авторськими роботами лідерів окультних товариств. Із метою систематизації джерельна база була поділена на три великі групи. До першої групи належать збірники документів, до яких долучені матеріали як таємних товариств, так і окремих діячів езотеричного руху. Більшість документів є ініціативними або ритуальними, що має посутнє значення у межах функціонування окультної організації. Водночас значна кількість опублікованих джерел у збірниках – листування між ключовими діячами езотеричних організацій. Аналіз листів дозволяє реконструювати міжособистісні відносини адептів езотеричних товариств, що є надважливою інформацією.

До другої групи джерел належать роботи лідерів езотеричного руху. Цей компонент джерельної бази дозволяє встановити ідеологічні та релігійні засади, навколо яких здійснювалося об'єднання товариства. Найчастіше ці роботи є винятково містичними та не відображають факти реального світу. Проте задля комплексної оцінки діяльності окультних товариств украй важливо розуміти їхню специфіку, тому що саме на основі цих робіт реалізовувалася стратегія діяльності товариств.

Третя група джерел складається із журналів езотеричного змісту. Процес «Окультного відродження» був настільки глобальним, що сприяв змінам інформаційної політики езотеричних організацій. Зокрема, значна кількість окультних товариств на території Англії та Франції відкрили власні журнали, які публікували езотеричні статті. Інформація в цих журналах дозволяє розкрити особливості доктрин, які оприлюднюються для загального користування. Крім того, на сторінках цих журналів відбувалися дискусії між

представниками різних напрямів окультизму. Така форма взаємодії дозволяє більш комплексно проаналізувати специфіку езотеричних систем.

Історіографія представленої теми переважно складається з англomовних джерел. Серед сучасних дослідників езотеричного руху Західної Європи слід виділити таких авторів: А. Февр, А. Верслуїс, А. Оуен, Г. Богдан, В. Ханеграаф, Дж. Волтерс, Н. Гудрік-Кларк, Е. Батлер, К. Гранхольм. Більшість із представлених авторів розглядають езотеризм у контексті певних історичних процесів. Найчастіше езотеризм розглядають як феномен у контексті культури або релігії. Хоча за останні два десятиліття вивчення Західного езотеризму значно розширилося, проте чимало тем, особливо в контексті реконструкції історичної науки, залишаються недостатньо висвітленими та потребують подальшого дослідження.

Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел.

Перший розділ дисертації виконує структуроутворюючу функцію та визначає подальшу специфіку дослідження згідно з висвітленими в ньому матеріалами. У першому параграфі представлені документальні джерела та архівні дані. Переважна більшість проаналізованих джерел є опублікованими документами езотеричних таємних організацій Західної Європи, також висвітлено листування діячів окультних товариств і матеріали сучасників. Другий параграф складається з історіографічних джерел переважно зарубіжного походження. У цьому параграфі послідовно розглядається історіографічна база дослідження від кінця XIX ст. до сучасних робіт. Третій параграф присвячений методологічним засадам та теоретичним підходам дослідження. Методологія роботи базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, всебічності та системності.

Другий розділ дисертаційної роботи, також складається з трьох параграфів. У першому параграфі розкрито релігійні чинники, що вплинули на активізацію діяльності окультних товариств. Особлива увага була приділена релігійній кризі на території Англії та Франції після епохи

Просвітництва. У другому параграфі розглянуто вплив наукових тенденцій на становлення і розвиток езотеричного руху. Водночас проаналізована роль багатьох учених Західної Європи щодо діяльності езотеричних таємних організацій. Третій параграф присвячений світоглядним чинникам, які впливали на діяльність окультних товариств. Серед таких факторів доречно виділити: вплив літературних тенденцій; розквіт політичних ідеологій; боротьбу за правову та гендерну рівність. Ці компоненти світоглядної парадигми опосередковано впливали на збільшення попиту альтернативних форм релігії. Зокрема, у другому розділі розглянуті основні зовнішні тенденції, що вплинули на зародження процесу «Окультного відродження» та формування езотеричних організацій.

Третій розділ висвітлює історію становлення й діяльності ключових окультних товариств на території Франції в період «Окультного відродження». Під час студіювання цієї теми особлива увага приділялася унікальним властивостям товариств. Зокрема, розглядається як історія інституалізації езотеричних товариств, так і особливості світоглядних та сакральних доктрин, на засадах яких сформувалися організації. Важливим компонентом дослідження є визначення ролі лідерів окультного руху в контексті започаткування езотеричних інститутів. Було встановлено, що найвпливовішими діячами «Окультного відродження» були: Е. Леві, Папюс, С. де Гуайта та ін. Порівняльний аналіз товариств уможливив не лише висвітлення особливостей організацій, але і встановлення концептуальних розбіжностей у стратегіях діяльності.

Четвертий розділ охоплює історію становлення та діяльності ключових окультних товариств на території Британії в період «Окультного відродження». Зокрема, була висвітлена історія формування окультних організацій і особливості їхньої діяльності. Значна увага приділялася двом езотеричним товариствам: Англійському товариству Розенкрейцерів та Ордену «Золота Зоря», які були найвпливовішими містичними організаціями другої половини ХІХ ст. Ця впливовість зумовлена не лише значною

чисельністю adeptів, але й чималою кількістю представників суспільної еліти, котрі підвищували авторитет цих інституцій. Із метою більш комплексного осмислення унікальності зазначених товариств були детально проаналізовані методи реалізації містичних доктрин, особливості ритуальної та ініціативної системи, яка безпосередньо пов'язана із формуванням структури цих організацій.

У процесі дослідження джерельної та історіографічної бази вдалося проаналізувати специфіку діяльності езотеричних таємних товариств і зовнішні чинники, що вплинули на їх формування. Було визначено, що групи зовнішніх факторів, які описані в другому розділі дисертації, значно впливали на стратегію діяльності окультних товариств. Криза традиційних форм релігії стимулювала чимало віруючих до пошуку альтернативного сакрального досвіду. Розвиток наукових ідей та, зокрема еволюційної теорії, не лише посилив кризу традиційної релігії, але і впливав на активізацію ідей езотеричних доктрин. Значна кількість окультних концепцій ХІХ ст. мали компоненти еволюціонізму й орієнтували своїх adeptів на індивідуальний розвиток.

Світоглядні чинники також активно стимулювали популяризацію езотеричних товариств. Серед учасників окультних організацій було чимало жінок, які не лише брали участь у ритуальній роботі, але й мали змогу бути лідерами (О. П. Блаватська). Таке ліберальне ставлення до жінок підвищувало авторитет окультних товариств серед феміністичного руху, який стрімко розвивався в ХІХ ст. Нові політичні ідеології, як-от соціалізм, також опосередковано впливали на діяльність езотеричних організацій. Як окультні товариства, так і нові політичні системи протистояли ідейним орієнтирам тодішнього суспільства. Тому, серед соціалістів та представників лівих ідеологій (Е. Леві), езотеричні товариства були досить популярними. Водночас мистецтво також перебувало в кризовому стані. Саме в ХІХ ст. на території Європи шириться стиль декадансу, який чітко визначає занепад культури. Для представників декадансу та інших напрямів мистецтва

езотеричний рух стає символом перетворення і натхнення. Членами багатьох езотеричних товариств були діячі мистецтва, переважно письменники й поети. Ці факти дозволяють дійти висновку, що певні зовнішні фактори сприяли започаткуванню(зародженню, виникненню) езотеричних товариств. Варто зазначити, що вплив цих факторів зазвичай був опосередкований. Проте його наслідки суттєво позначалися на діяльності цих організацій, особливо в контексті активізації та популяризації товариств.

Утім, було встановлено, що на стратегію діяльності езотеричних таємних товариств вплинули саме внутрішні фактори. Зокрема, автор вважає, що одним із головних компонентів, які безпосередньо відобразилися на діяльності окультних товариств, була ієрархічна система. Залежно від особливості структурної системи, змінювалася стратегія діяльності товариства. Зумовлено це тим, що езотеричні організації формуються навколо певної ініціативної парадигми, яка впливає на подальше становлення адептів, котрі працюють у межах цієї системи. Використовуючи метод порівняльного аналізу, було виявлено, що в процесі розвитку таких ідей сформувалося декілька типів організацій таємних товариств. Автором було визначено три групи ініціативних моделей: розенкрейцерська, масонська, теософська. Усі типи ієрархічної системи були притаманні товариствам, які діяли в період «Окультного відродження». Кожна із систем мала свої ритуали, ідеологічні концепції, різну кількість рівнів, символи, соціальні обмеження, схему монетизації тощо. Фактично від моделі структури товариства залежала уся стратегія діяльності організації та у разі потреби її трансформації.

Під час дослідження вдалося встановити безпосередню залежність ієрархічних систем від езотеричної традиції або конкретної концепції окультиста. Усі структурні моделі, висвітлені в дисертації, базувалися на конкретних окультних концепціях. Використовуючи ритуальну і символічну базу, лідери езотеричних організацій створювали конкретну ініціативну систему, яка була основою діяльності конкретного товариства. Досить часто

засновники товариств апелювали до найбільш стародавніх езотеричних традицій для обґрунтування своєї діяльності. Зокрема, найпопулярнішою була доктрина розенкрейцерів, яку активно використовували як в Англії, так і у Франції в ХІХ ст. Порівняльний аналіз англійської та французької гілки розенкрейцерської традиції уможливило підтвердження її максимальної тотожності незалежно від географічних і культурних меж. Цей факт демонструє, що ідейний компонент мав суттєвий вплив на особливості діяльності езотеричних товариств.

Результати дослідження дозволили розкрити специфіку діяльності езотеричних таємних товариств Англії та Франції в епоху «Окультного відродження». Удалося встановити зовнішні передумови і внутрішні чинники, що вплинули на стратегію діяльності окультних товариств. Отримані дані мають науково-теоретичне значення та дають змогу чіткіше усвідомити історичні процеси європейської цивілізації.

Ключові слова: Окультне відродження; Західний езотеризм; окультизм; таємні товариства; історія релігії; романтизм; історія Європи; світоглядна криза.

ABSTRACT

Pomazan D.Yu. Peculiarities of the activities of esoteric secret societies in Western Europe in the second half of the XIX century. – Qualifying research paper. Manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy (PhD). Specialty 032 – History and Archaeology. – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2023.

The thesis is a theoretical study of the peculiarities of the activities of esoteric secret societies in Western Europe in the second half of the XIX century in the context of historical science.

The question of religion in modern society is quite relevant. New social, political and ideological transformations affect the status of religious concepts in public space. Currently, the number of people who turn to alternative forms of religion in order to fulfill their sacred needs is rapidly increasing. One of these

forms is occultism, which over the past two centuries has become very popular in Western Europe and transformed into a full-fledged religious institution. However, active research into the history of esoteric societies began only in the second half of the 20th century. The vast majority of works devoted to this topic consider the phenomenon of occult societies in the context of cultural, religious and sociological dimensions. However, coverage of the esoteric movement as a complex historical phenomenon on the territory of Europe is quite limited, especially as a religious institution. Therefore, the study of the historical perspective of occult societies is aimed not only at supplementing the scientific picture of the world, but also has practical significance for the correct interpretation of the foundations of modern alternative forms of religion, in particular occult ones. The chronological and geographical boundaries of the study are determined not by chance and allow us to consider the period of the "Occult Revival" (second half of the XIX century) in England and France, where esoteric organizations were formed that became the prototypes of the modern occult movement. Bearing this in mind, the relevance of the topic is due to the fact that the specifics of the activities of esoteric secret societies in England and France during the "Occult Revival" period are not sufficiently revealed in the context of historical science and require a more comprehensive study for an objective interpretation of the foundations of modern occult movements.

The source base of the dissertation is mainly represented by documents of esoteric organizations and works of occult society's leaders. The source base was divided into three large groups for the systematization. The first group includes collections of documents, which include materials from both secret societies and individual figures of the esoteric movement. Most of the documents are initiatory or ritual and have a current significance within the functioning of an occult organization. At the same time, a significant number of published sources in collections are correspondence between key persons of esoteric organizations. The analysis of the letters allows reconstructing the interpersonal relations of the adherents of esoteric societies, which is extremely important information.

The second group of sources includes the works of the esoteric movement leaders. This component of the source base determines the ideological and religious backgrounds of the societies. Most often, these works are exclusively mystical and do not reflect the facts of the real world. However, for a comprehensive assessment of the activity of occult societies, it is extremely important to understand their specifics, because the strategy of the societies was implemented based on these works.

The third group of sources consists of esoteric journals. The process of "Occult Revival" was so global that it contributed to changes in the information policy of esoteric organizations. In particular, a significant number of occult societies in England and France opened their own journals to publish esoteric articles. The information in these journals allows revealing the particularities of the doctrines that are published for public use. In addition, on the pages of these journals there were discussions between representatives of different areas of occultism. This form of interaction allows for a more comprehensive analysis of the specifics of esoteric systems.

The historiography of the presented topic mainly consists of English-language sources. Among the modern researchers of the esoteric movement in Western Europe, the following authors should be noted: A. Faivre, A. Versluis, A. Owen, H. Bogdan, W. Hanegraaff, J. Walters, N. Goodrick-Clarke, E. Butler, K. Granholm. Most of the presented authors consider esotericism in the context of certain historical processes. Most often, esotericism is considered as a phenomenon in the context of culture or religion. Although the study of Western esotericism has expanded significantly over the past two decades, many topics, especially in the context of the reconstruction of historical science, remain insufficiently covered and require further research.

The dissertation consists of an introduction, four chapters, conclusions to chapters, general conclusions and references.

The first chapter of the dissertation performs a structure-forming function and determines the further specifics of the research according to the materials

covered in it. The first paragraph presents documentary sources and archival data. The vast majority of analyzed sources are published documents of esoteric secret organizations of Western Europe, correspondence of persons of occult societies and materials of contemporaries are also highlighted. The second paragraph consists of historiographical sources mainly of foreign origin. The historiographic base of the study from the end of the 19th century to the modern works is consistently considered in this paragraph. The third paragraph is devoted to the methodological principles and theoretical approaches of the research. The work methodology is based on the principles of historicism, scientific objectivity, comprehensiveness and systematicity.

The second chapter of the dissertation also consists of three paragraphs. The first paragraph reveals the religious factors that influenced the activation of occult societies. Special attention was paid to the religious crisis in England and France after the Age of Enlightenment. The second paragraph examines the influence of scientific trends on the formation and development of the esoteric movement. At the same time, the role of many scientists of Western Europe in the context of activities of esoteric secret organizations is analyzed. The third paragraph is devoted to worldview factors that influenced the activities of occult societies. Among such factors are the follows: the influence of literary trends; the influence of political ideologies; the struggle for legal and gender equality. These components of the worldview paradigm indirectly influenced the increase in demand for alternative forms of religion. In particular, the second chapter examines the main external trends that influenced the emergence of the "Occult Revival" process and the esoteric organizations development.

The third chapter covers the history of the formation and activity of key occult societies in France during the period of the "Occult Revival". During the study of this topic, special attention was paid to the unique properties of societies. In particular, the history of the institutionalization of esoteric societies, as well as the peculiarities of worldview and sacred doctrines are considered. An important component of the study is the determination of the role of leaders of the occult

movement in the context of the initiation of esoteric institutes. It was established that the most influential persons in the "Occult Revival" were: É. Lévi, Papus, S. de Guaita, etc. The comparative analysis of organizations made it possible to highlight their peculiarities and to define the conceptual differences in the strategies of activity.

The fourth chapter covers the history of the development and activities of the key occult societies in England during the period of the "Occult Revival". In particular, the history of the occult organizations development and the peculiarities of their activities were highlighted. Considerable attention was paid to two esoteric societies: the English Rosicrucian Society and the The Hermetic Order of the Golden Dawn, which were the most influential mystical organizations at the second half of the XIX century. This influence is due not only to a significant number of followers, but also to a considerable number of representatives of the social elite, who increased the authority of these institutions. The methods of implementing mystical doctrines, the peculiarities of the ritual and initiative system, which is directly related to the structure development of these organizations were analyzed in detail for more comprehensive understanding of the uniqueness of these societies.

In the process of researching the source and historiographic base, it was possible to analyze the specifics of the esoteric secret societies' activities and the external factors that influenced their development. It was determined that the groups of external factors, which are described in the second chapter of the dissertation, significantly influenced the strategy of occult societies. The crisis of traditional forms of religion stimulated many believers to seek alternative sacred experiences. The development of scientific ideas and, in particular, evolutionary theory, not only intensified the crisis of traditional religion, but also influenced the activation of ideas of esoteric doctrines. A significant number of occult concepts of the XIX century had components of evolutionism and oriented their followers towards individual development.

Worldview factors also actively stimulated the popularization of esoteric societies. Among the participants of occult organizations there were many women who not only participated in ritual work, but also had the opportunity to be leaders (H. Blavatsky). Such a liberal attitude towards women increased the authority of occult societies among the feminist movement, which rapidly developed in the 19th century. New political ideologies, such as socialism, also indirectly influenced the activities of esoteric organizations. Both occult societies and new political systems opposed the ideological orientations of the society at that time. Therefore, among socialists and representatives of left ideologies (É. Lévi), esoteric societies were quite popular. At the same time, art was also in a state of crisis. In the 19th century the style of decadence is spreading on the territory of Europe and clearly defines the decline of culture. For representatives of decadence and other areas of art, the esoteric movement becomes a symbol of transformation and inspiration. Members of many esoteric societies were artists, mostly writers and poets. These facts allow concluding that certain external factors contributed to the initiation (genesis, emergence) of esoteric societies. It is worth noting that the influence of these factors was usually mediated. However, its consequences significantly affected the activities of these organizations, especially in the context of the activation and popularization of associations.

However, it was established that the strategy of esoteric secret societies was influenced by internal factors. In particular, the author believes that one of the main components that directly affected the activities of occult societies was the hierarchical system. Depending on the peculiarities of the structural system, the company's activity strategy changed. This is due to the fact that esoteric organizations are formed around a certain initiative paradigm, which affects the further formation of adepts who work within this system. Using the method of comparative analysis, it was found that in the process of developing such ideas, several types of organizations of secret societies were formed. The author identified three groups of initiative models: Rosicrucian, Masonic, and Theosophical. All types of hierarchical system were inherent in the societies that

operated during the period of the "Occult Revival". Each of the systems had its own rituals, ideological concepts, different number of levels, symbols, social restrictions, monetization scheme, etc. In fact, the entire strategy of the organization's activity and, if necessary, its transformation depended on the model of the company's structure.

During the research, it was possible to establish the direct dependence of hierarchical systems on an esoteric tradition or a specific concept of an occultist. All the structural models highlighted in the dissertation were based on specific occult concepts. Using a ritual and symbolic base, the leaders of esoteric organizations created a specific initiative system that was the basis of the activity of a specific society. Quite often, the founders of societies appealed to the most ancient esoteric traditions to justify their activities. In particular, the most popular was the Rosicrucian doctrine, which was actively used both in England and in France in the XIX century. A comparative analysis of the English and French branches of the Rosicrucian tradition makes it possible to confirm its maximum identity regardless of geographical and cultural boundaries. This fact demonstrates that the ideological component had a significant impact on the peculiarities of the activities of esoteric societies.

The results of the study made it possible to reveal the specifics of the activities of the esoteric secret societies of England and France in the era of the "Occult Revival". It was possible to establish the external prerequisites and internal factors that influenced the strategy of activities of occult societies. The obtained data have a scientific and theoretical significance and enable a clearer understanding of the historical processes of European civilization.

Keywords: Occult revival; Western esotericism; occultism; secret societies; history of religion; Romanticism; history of Europe; ideological crisis.

ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Помазан Д. Ю. Світоглядна криза суспільства, як передумова активізації езотеричних таємних товариств на території Англії ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 142(1). С. 137-139

2. Помазан Д. Ю. Вплив староегипетської сакральної парадигми на активізацію діяльності езотеричних таємних товариств Англії ХІХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2019. Вип. 2. С. 64–69

3. Помазан Д. Ю. Сучасна історіографія європейського Ордену Розенкрейцерів у світлі дослідження “Західного езотеризму”. *Науковий журнал «Гуманітарна парадигма» Том 2 № 1 (2019)*. С. 95-104

4. Помазан, Д. Ю. Вплив релігійної кризи ХVІІІ ст. На розгортання процесу “Магічного відродження” у Фраціїї. *Київські історичні студії*, 2020. (1) (10), С. 12–16.

5. Помазан Д. Ю. Передумови становлення спіритизму та його вплив на активізацію британського “магічного відродження” в контексті наукової думки. *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*. 2021. Вип. 31 С. 190-200

6. Gudz, V. & Pomazan, D. (2022). Prerequisites for the Establishment of the “Theosophist Society” on the Territory of France during the Period of the “Magical Revival”. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2022. 24, С. 36–47. doi: 10.24919/2519-058X.24.264734

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Помазан Д. Ю. Культурологічний аспект сучасної історіографії Англійських езотеричних таємних товариств ХІХ ст. *«Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи»*: зб. Матеріалів ХХІ. Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф., 18 лютого 2019 р. Переяслав-Хмельницький, 2019. Вип. 21. С. 84-87

8. Помазан Д. Ю. Діяльність Англійського Товариства Розенкрейцерів у світлі сучасної історіографії Розенкрейцерського руху. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 13): матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / Збірник тез доповідей: випуск 13 (м. Тернопіль, 13 червня 2019 р.)*. Тернопіль, 2019. С. 63-66

9. Помазан Д. Ю. Трансформація правових відносин як чинник активізації “Магічного відродження” на території Англії у ХІХ ст. *Теоретичні та прикладні аспекти розвитку науки (частина І): матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 30-31 січня 2020 року*. Київ : МЦНІД, 2020. С. 41-42

10. Помазан Д. Ю. Вплив феміністичного руху на активізацію та становлення окультних таємних товариств в Англії ХІХ ст. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (випуск 19): матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / Збірник тез доповідей: випуск 19 (м. Тернопіль, 6 лютого 2020 р.)*. Тернопіль, 2020. С. 75-78

11. Помазан Д. Ю. Вплив літературних тенденцій на становлення та активізацію езотеричних таємних організацій на території Англії та Франції у ХІХ ст. *Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти (частина І): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 12-13 лютого 2020 року*. Львів : Львівський науковий форум, 2020. С. 32-33

12. Помазан Д. Ю. Історія становлення “Теософського товариства” у світлі сучасної історіографії “Західного езотеризму”. *Здобутки та*

досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття: матеріали міжнародної наукової конференції (Т. 2), 7 серпня, 2020 рік. Черкаси, Україна: МЦНД, 2020. С 135-137

13. Помазан Д. Ю. The conference is included in the catalog of International Scientific Conferences; approved by ResearchBib and UKRISTEI (Certificate № 38 dated February 18th, 2021); certified by Euro Science Certification Group (Certificate № 22214 dated February 1st, 2021). С. 494-496

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
1.1 Джерельна база дослідження.....	25
1.2 Історіографія.....	36
1.3 Методологічні засади дослідження.....	45
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ АКТИВІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЕЗОТЕРИЧНИХ ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У ХІХ СТ.....	51
2.1. Релігійні передумови активізації езотеричних таємних товариств на території Західної Європи ХІХ ст.....	51
2.2. Вплив наукової думки на активізацію езотеричних таємних товариств..	61
2.3 Активізація езотеричних таємних товариств та вплив світоглядної моделі суспільства на їх діяльність.....	83
РОЗДІЛ 3 СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ ЕЗОТЕРИЧНИХ ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ У ФРАНЦІЇ	93
3.1 Особливості становлення та діяльності Єгипетського масонства у Франції.....	93
3.2 Історія діяльності Ордену Мартиністів у Франції.....	99

3.3. Розенкрейцерська традиція на території Франції.....	106
РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ БРИТАНСЬКИХ ЕЗОТЕРИЧНИХ ТОВАРИСТВ В ПЕРІОД “ОКУЛЬТНОГО ВІДРОДЖЕННЯ”.....	118
4.1 Розенкрейцерський рух на території Британії.....	118
4.2 Діяльність Теософської ложі Британії в період ОВ.....	123
4.3 Герметична традиція Британії у контексті езотеричних товариств ХІХ ст.....	134
ВИСНОВКИ.....	158
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	169

ВСТУП

Актуальність. Епоха Нового часу (особливо ХІХ ст.) була періодом протистояння думок та руйнації сакральної моделі світу в Європі. Через конфлікт ідеологічних систем, який вплинув на всі аспекти діяльності суспільства, відбулося чимало перетворень. Унаслідок динамічного процесу трансформації суспільно-політичних відносин на території Західної Європи виникла криза релігійних та філософських доктрин, яка стимулювала суспільство до пошуків альтернативних форм задоволення сакральних потреб. Однією з таких форм були езотеричні таємні товариства, які в ХІХ ст. активно поширювалися на території Західної Європи. Актуальність теми зумовлена тим, що діяльність езотеричних таємних організацій та зростання впливу їх на суспільство у визначений період не є достатньо розкритими в загальній історіографії та історіографії Західного езотеризму. Зокрема, у сучасній історіографії європейських езотеричних рухів Нового часу, переважна більшість дослідників розглядає історію окультних товариств у межах культурного та релігійного контексту. Такий підхід деяких дослідників зумовлений тим, що ідентифікація езотеризму як явища є доволі складним процесом через наявність у ньому значної кількості релігійних і соціокультурних компонентів. Тому діяльність езотеричних таємних товариств потребує більш комплексного вивчення в межах історичної науки з

огляду на специфіку дисципліни. Водночас переважна частина інформації щодо цієї теми є антинауковою та конспірологічною, що сприяє необ'єктивному сприйняттю окультних товариств у сучасному суспільстві. Особливо сьогодні, в епоху глобалізації та інформаційної революції, деструктивні секти мають змогу активно здійснювати пропаганду своїх релігійних доктрин під виглядом езотеричних товариств. Вивчення основ і специфіки діяльності окультних організацій уможливує більш ефективну ідентифікацію їх в інформаційному просторі. Як зазначає видатний голландський дослідник езотеризму В. Ханegraаф, окультні товариства XVIII–XIX ст. і сучасні структури мають тотожну природу та набір ритуальних компонентів. Отже, об'єктивне та комплексне вивчення історії таємних езотеричних товариств дозволяє не лише доповнити наукову картину світу, але й дає змогу чіткіше зрозуміти процеси європейської цивілізації, попередити загрози для соціуму з боку деструктивних релігійних організацій та сприяє якісному усвідомленню езотеризму як складного історичного феномену, який є важливим компонентом світоглядної парадигми сучасного соціуму.

Метою роботи є дослідження специфіки діяльності езотеричних таємних товариств на території Західної Європи в XIX ст.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати стан наукової розробки теми, окреслити джерельну базу, визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- 2) дослідити процес «Окультного відродження» і визначити його вплив на започаткування таємних езотеричних організацій у XIX ст. на території Англії та Франції;
- 3) установити головні передумови активізації і збільшення кількості езотеричних таємних організацій на території Західної Європи в другій половині XIX ст.;
- 4) розглянути структурні особливості езотеричних організацій;

5) виявити особливості заснування, стратегії діяльності й розвитку езотеричних таємних товариств у різних країнах Західної Європи в другій половині XIX ст.;

6) визначити роль лідерів езотеричних товариств у розгортанні процесу “Окультичного відродження”;

7) виявити специфіку діяльності езотеричних таємних товариств на території Англії та Франції в XIX ст.

Об’єкт дослідження – езотеричні таємні товариства Західної Європи XIX ст.

Предмет дослідження – історія діяльності езотеричних таємних товариств на території Західної Європи в XIX ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від другої половини XIX ст. і до його кінця. Вибір нижнього часового кордону зумовлений активізацією діяльності езотеричних таємних товариств, збільшенню їх кількості та популяризацією у суспільному просторі. В сучасному академічному дискурсі саме цей період вважається початком процесу “Окультичного відродження”. Встановлення верхньої хронологічної межі обґрунтовано припиненням діяльності більшості езотеричних товариств та вважається періодом завершення “Окультичного відродження”.

Географічні межі роботи охоплюють територію Британії та Франції в сучасних континентальних кордонах. У великих містах цих країн була розгорнута діяльність більшості впливових езотеричних товариств. Революційні події XVIII ст. та ряд суспільно-політичних факторів створили у Франції необхідні передумови, для розгортання у середині XIX ст. процесу “Окультичного відродження”. Релігійна та світоглядна криза, а також географічна близість Британії сприяли швидкій популяризації тенденцій “Окультичного відродження”. Наявність необхідних світоглядних та суспільно-політичних передумов дозволило активізувати свою діяльність і створити широку мережу осередків.

Методологія дослідження. Методологія роботи базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, всебічності та системності. Особливості діяльності езотеричних таємних організацій на території Західної Європи в XIX ст. розглядаються із застосуванням цивілізаційного, соціального, мікроісторичного підходів та комунікаційної теорії. У дисертації використано загальнонаукові, спеціально-історичні, а також міждисциплінарні методи.

Гіпотеза. Дисертаційна робота базується на припущенні, що на розвиток та особливості діяльності езотеричних таємних товариств на території Західної Європи XIX ст. активно впливали світоглядні чинники, особливості ієрархічної системи та окультні концепції навколо яких створювались організації. У більшості праць з історії таємних товариств автори намагалися продемонструвати вплив таємних організацій на політику та суспільство або розглянути таємні товариства в контексті культурного явища. Утім окультні концепції, які впливали на ієрархічну модель товариства та зовнішні фактори впливу, дозволяють комплексно дослідити стратегії діяльності езотеричних організацій в період “Окультного відродження” в контексті історичної науки.

У результаті дослідження одержані результати, які мають наукову **новизну:**

Вперше:

- тема дослідження розглядається, як самостійна наукова проблема;
- запроваджена авторська систематизація факторів, які впливали на розгортання процесу “Окультного відродження”;
- встановлено кореляцію між структурними особливостями езотеричних таємних товариств та специфікою їх діяльності;
- простежено взаємозв'язок між окультною доктриною товариств та особливостями структурної;

- порівняно стратегії діяльності різних езотеричних товариств та визначені тенденції, які об'єднують сакральні традиції глобального характеру.

Уточнено:

- ролі езотеричних рухів XVIII ст., на становлення та розвиток окультних товариств XIX ст.

- визначення еволюції терміна та змісту “Окультне відродження”;

- розширено уявлення про роль лідерів езотеричних таємних товариств у визначені стратегії діяльності.

Подальшого вивчення набули:

- з'ясування взаємодії між різними традиціями окультних товариств.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження: значення роботи визначається можливістю її використання в навчальній, науковій та просвітницькій діяльності з метою об'єктивного висвітлення й осмислення всесвітньої історії Нового часу. Факти, положення та висновки, розкриті в дослідженні, можуть бути використані під час написання узагальнюючих праць зі світової історії Нового часу, читання нормативних і спеціальних курсів, а також у лекційно-викладацькій роботі. Зібраний матеріал дозволяє розширити інформативне поле історичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії створена у рамках науково-дослідної теми кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету: «Міжнародні відносини та політичний розвиток зарубіжних країн» (номер державної реєстрації: 0114U002651).

Апробація результатів дослідження. Положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення на наукових і науково-практичних конференціях міжнародного і всеукраїнського рівнів: XXI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи» (Переяслав-Хмельницький, 18 лютого 2019 р.),

13-та Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Актуальні дослідження правової та історичної науки” (Тернопіль, 13 червня 2019 р.), V Міжнародна науково-практична конференція “Теоретичні та прикладні аспекти розвитку науки” (Київ, 30-31 січня 2020 р.), 19-та Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Актуальні дослідження правової та історичної науки” (Тернопіль, 6 лютого 2020 р.), Міжнародна науково-практична конференція “Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти” (Львів, 12-13 лютого 2020 р.), Міжнародна наукова конференція “Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук ХХІ століття” (Черкаси, 7 серпня 2020 р.), I Міжнародна науково-практична конференція “An integrated approach to science modernization: methods, models and multidisciplinary” (Вінниця, 19 лютого 2021 р.),

Основні результати дисертації та проміжні результати дослідження знайшли своє відображення у 13 авторських публікаціях: із них – 6 у фахових наукових виданнях України; 7 – матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Внутрішня архітектоніка ґрунтується на проблемному принципі. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг дисертації складає 179 сторінок, з яких 168 є основним текстом.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження

Джерельна база роботи містить різноманітні документи та публікації. Її фундаментальною основою є документи езотеричних товариств та матеріали для внутрішнього користування в організаціях. Ця група джерел дозволяє розкрити структурно-ієрархічні елементи езотеричних таємних товариств та принципи їхньої діяльності. Наприклад, збірник А. Р. Гілберта під назвою «Golden Dawn Scrapbook», який висвітлює історію Герметичного Ордену Золотої Зорі (далі – Орден 33), використовуючи для цього документальні джерела [43]. Незважаючи на те, що в дослідженні опублікована значна кількість організаційних документів, посилена увага акцентується на особистостях, які заснували та розвивали Орден. Водночас Гілберт доволі змістовно розкрив історію становлення Ордену 33 та визначив об'єктивні передумови збільшення популярності організації в другій половині XIX ст. на території Британії, ґрунтуючись на документальних джерелах [43, с. 21–25].

Іншим збірником, пов'язаним із діяльністю Ордену 33, є «Astral Projection, Ritual Magic, and Alchemy: Golden Dawn Material By S. L. Macgregor Mathers» за редакцією Ф. Кінга [68]. Представлений збірник містить езотеричні документи для внутрішнього користування членами Ордену, котрі переважно належать видатному окультистному діячу С. Л. МакГрегору Мазерсу. Доречно зауважити, що значна кількість джерел

не має відношення до ЗЗ і пов'язана з доктринами розенкрейцерських товариств [68, с. 103–131]. Проте матеріали, опубліковані в збірнику, систематизовані та поділені за змістовними характеристиками. Переважна більшість документів складається з практичних рекомендацій до астральних практик християнського окультизму й герметико-алхімічних опусів [68, с. 63–95; 193–228; 161–179]. Практичне значення для дослідження мають документи щодо ініціативної діяльності розенкрейцерів. Специфіка езотеричних товариств полягає в тому, що ієрархічна структура формується на базі ритуалів ініціації, які також надають для адептів нову інформацію. Тому, дослідження внутрішніх ініціативних матеріалів Орденів украй важливе в контексті аналізу їхньої структури [68, с. 103–111; 123–130].

Подібною роботою є збірник документів за редакцією А. Р. Гілберта під назвою «The Magical Mason: Forgotten Hermetic Writings of William Wynn Westcott, Physician and Magus» [102]. До нього увійшли обрані езотеричні праці видатного розенкрейцера В. В. Весткотта, який був засновником Англійського Товариства Розенкрейцерів (далі – АТР). У цьому збірнику представлено чимало матеріалів, присвячених різноманітним окультичним темам. Проте В. В. Весткотт по-своєму інтерпретує як АТР, так і розенкрейцерський рух у цілому. Незважаючи на те, що інформація у цьому контексті є практично вигаданою, вона дозволяє зрозуміти ставлення автора до цього явища [102, с. 40–47]. До того ж в роботі опубліковані матеріали щодо різноманітних аспектів окультизму. Зокрема, В. В. Весткотт активно вивчав Кабалу та впроваджував її в доктрину АТР.

Іще одне езотеричне герметичне товариство – Герметичне Братство Луксору (далі – ГБЛ), значна кількість внутрішніх документів якого опублікована в збірнику «Luxor Hermetic Brotherhood: Initiative and Historical Documents of the Order of Practical Occultism» [88]. Висвітлені документи мають доволі різноплановий зміст. Переважна кількість джерел є релігійно-містичними і філософськими. Водночас чимало матеріалів присвячені

ритуалам ініціації, що дозволяє розкрити структурно-ієрархічну складову ГБЛ [88, с. 84–120].

Інша група джерел складається з робіт представників езотеричних таємних товариств, які переважно формували ідеологічні орієнтири окультного руху Західної Європи в XIX ст. Вивчення цих публікацій має посутнє значення в контексті дослідження через те, що дозволяє оцінити специфіку як змісту тогочасної езотеричної парадигми, так і особливості формування езотеричних таємних організацій. Із огляду на діалектичні закони та принцип історизму, аналіз джерельної бази здійснюватиметься, зважаючи на хронологічну послідовність. Також, з метою більш комплексного огляду, джерела диференціюватимуться за географічним походженням.

Ряд адептів Ордену Мемфіс-Міцраїм опублікували роботи, присвячені як діяльності організації, так і сакральним ідеям, навколо яких формувалася ієрархічна структура. Зокрема, видатний масон С. А. Війом написав роботу під назвою «Manuel maçonnique ou Tuileur de tous les rites de maçonnerie pratiques en France», у якій висвітлено чимало питань, пов'язаних з діяльністю Ордену [95]. Однак важливість цієї праці полягає в тому, що вона змістовно розкриває структурні особливості товариства, які вкрай важливі для комплексної оцінки особливостей Ордену Мемфіс-Міцраїм [95, с. 4]. Пізніше інший масонський автор Марконі де Негре написав роботу «Le sanctuaire de Memphis, ou Hermès: développements complets des mystères maçonniques», яка ґрунтовно розкриває специфіку «Мемфіського ритуалу» [69]. Крім ґрунтового висвітлення особливостей цього ритуалу, автор акцентував увагу на аналізі символічної складової рівнів цієї системи [69, с. 21–22]. Представлені матеріали дозволяють комплексно розглянути езотеричні компоненти організації.

Одним із провідних теоретиків європейського езотеризму XIX ст. був французький окультист та адепт різних таємних організацій Еліфас Леві. Серед усіх його робіт слід виділити дві містико-філософські праці. Перша

робота під назвою «Histoire de la magie avec une exposition claire et précise de ses procédés, de ses rites et de ses mysteres par Eliphas Lévi» була опублікована в Парижі у 1860 році [63]. Ця книга є оглядом історії магічних практик різних країн та культур. Доречно зауважити, що праця доволі не послідовна та не відповідає академічним принципам. Утім, у ній представлена значна кількість езотеричної інформації та наведені приклади практичного використання окультних наук. Основна цінність змісту цієї роботи полягає не в історичному контексті, а в окультній складовій, яка вплинула на подальшу ідеологічну основу езотеричних таємних товариств [63].

Друга фундаментальна робота Е. Леві «Dogme et rituel de la haute magie par Eliphas Lévi Rituel» була видана у 1858 році в Парижі, але найбільш поширеним та популярним є перевидання 1861 року [62]. Через те, що Е. Леві мав богословську освіту та володів кількома мовами, його праця переважно складається з матеріалів середньовічних містиків зі схоластичними переконаннями. Водночас у представленій книзі була розроблена власна езотерична теорія Леві про «астральне світло» та «універсальну вселенську енергію». Крім того, значна увага була приділена системі карт Таро та їхнього езотеричному змісту [62]. Ця робота стала класичною серед різних езотеричних таємних товариств Європи в другій половині XIX ст.

Одним із послідовників ідей Е. Леві був видатний французький окультист Станіслав де Гуайта, який розвивав теорії Леві та розенкрейцерів у різних езотеричних організаціях. У контексті дослідження серед робіт С. де Гуайти слід виділити “Essais de sciences maudites”, який складається з «La Clef de la Magie Noire» та «Le Temple de Satan», що датуються 1891 роком і належать до серії публікацій [50]. Характерною ознакою цих містико-філософських трактатів є висвітлення езотеризму з позицій Сатани та чорної магії. Як і його попередник, С. де Гуайта проаналізував роботи плеяди окультистів Середньовіччя і раннього періоду Нового часу. У вищезазначених роботах розкриваються питання астрології, нумерології та

інших окультних наук у контексті чорної магії. Ці книги є вельми корисними для осмислення «темної» сторони магічних практик в езотеричних таємних організаціях, членом яких був С де Гуайта [50].

Відомим французьким окультистом, на якого вплинули роботи Е. Леві, був Жерар Анкосс, або, як він себе назвав, Папюс. Як і С. де Гуйта, Ж. Анкосс став активним діячем езотеричного руху Франції та окультних таємних товариств. У контексті дослідження використані такі роботи Анкосса: «*Considérations sur les phénomènes du spiritisme, rapports de l'hypnotisme et du spiritisme, nouvelles règles pratiques pour la formation des médiums, influence du périsprit dans la production des phénomènes spirites*» (1890), «*Traité méthodique de science occulte*» (1891), «*Le plan astral – L'état de trouble et l'Evolution posthume de l'être humain par Papus*» (1894), *Martinesisme Willermosisme Martinisme Et Franc Maconnerie* (1899) [35; 36; 37; 74]. Зміст представлених публікацій розкриває широкий спектр різних езотеричних питань. Автор висвітлює такі компоненти містицизму, як спіритизм, астральні подорожі та загальну методологію окультних наук. Неабияку цінність для дослідження мають матеріали, присвячені Ордену Мартиністів, лідером якого був Ж. Анкосс. Саме він схарактеризував важливі аспекти діяльності цієї організації [35; 36; 37; 74].

Важливою складовою джерельної бази дослідження є роботи британських окультистів. Зокрема, значною постаттю в езотеричному русі Британії був Артур Уейт, який до того ж був активним членом Ордену 33. Доцільно виділити такі праці А. Уейта в контексті цього дослідження, як-от: «*The Mysteries Of Magic*» (1886), «*Lives Of Alchemystical Philosophers*» (1888), «*The Occult Sciences*» (1891) [96; 97; 98]. У своїх публікаціях автор розкриває різні складові окультних наук. Серед основних напрямів езотеричних практик, які розглянув А. Уейт, першочергове значення мають Кабала, карти Таро, алхімія, Церемоніальна магія та інші елементи окультизму. Характерною ознакою вищезазначених робіт є чітке та послідовне викладення матеріалу. Водночас значущим компонентом трудів

А. Уейта є ґрунтовний аналіз езотеричних ідей як частини магічних практик. Більшість праць було написано ним як адептом Ордену 33, але представлені матеріали вплинули на становлення всієї західноєвропейської езотеричної думки [96; 97; 98].

Однією з найвпливовіших жінок-окультистів у Британії та у світі була засновниця Теософського Товариства (далі – ТТ) Олена Петрівна Блаватська. Більшість її робіт присвячено обґрунтуванню теософії як універсальної релігії та описанню ідейної складової ТТ. Із огляду на специфіку дослідження доречно виокремити такі праці: «The Secret Doctrine Vol 1» (1893), «Blavatsky Helena The Key To Theosophy» (1889) [20; 21]. Зазначені роботи є доволі об'ємними і мають складний для сприйняття стиль написання. За змістом книги досить синтетичні та містять такі елементи: стародавні релігії Єгипту й Індії, Кабалу, християнський містицизм і значну кількість окультної інформації. На представлених матеріалах була сформована частина ідеологічної складової ТТ [20; 21].

Водночас значимим джерелом інформації щодо діяльності окультних товариств є листування представників езотеричних організацій, яке дозволяє більш детально розглянути відносини між адептами окультних Орденів та визначити основні ідеологічні парадигми. Одним із таких збірників є «Curso de Filosofia Oculta», у якому опубліковані листи Еліфаса Леві до барона Спіддарі [64]. Збірник складається з ряду листів, присвячених теоретико-методологічним засадам окультних наук, яких Е. Леві навчав барона. У своїх листах він натякає, що має таємне товариство, до якого обіцяє залучити Спіддарі. Також Е. Леві робить чимало посилань на різні езотеричні гримуари, якими рекомендує користуватися своєму учню. Ця інформація має неабияку цінність для осмислення першоджерел, якими надихалися представники Вікторіанського езотеризму [64].

Подібним за формою є збірник з опублікованими листами інших представників езотеричного руху Європи, а саме О. П. Блаватської та А. П. Сіннетта [3]. Незважаючи на деяку подібність, зміст цих листів суттєво

відрізняється від переписки Е. Леві та Спіддарі. Якщо в Е. Леві листи були поясненням та фактично програмою навчання, то тематика листування між О. П. Блаватською та А. П. Сіннеттом мала переважно побутове спрямування. У листах зазвичай обговорювалися питання подорожей, організаційних проблем у ТТ й елементи філософії езотеризму. Долучення цих матеріалів сприяє кращому розумінню як особистості О. П. Блаватської, так і організаційної діяльності ТТ [3, с. 454–458].

Досить змістовним є збірник документів за редакцією Дж. Хемілла «The Rosicrucian Seer: The Magical Writings of Frederick Hockley» [58]. Він складається з робіт та листів видатного англійського окультиста Фредеріка Хоклі, який був адептом багатьох езотеричних товариств [58, с. 27]. Значна увага приділяється різноманітним аспектам езотеричної діяльності Ф. Хоклі та аналізу його окультних робіт. Але особливий інтерес для дослідження має опубліковане листування Ф. Хоклі з його другом Г. Ірвіном. Окрім побутових питань, у листах обговорювалося чимало тем, пов'язаних із таємними товариствами й окультними практиками. Наприклад, у деяких листах підтверджується належність Ф. Хоклі до лав Масонського Ордену та використання в окультних практиках «магічних кристалів» [58, с. 35–37].

Деяко подібним є також збірник, присвячений одному з видатних учасників Ордену 33 на ім'я Вільям Айтон, під назвою «The Alchemist of the Golden Dawn – The Letters of The Revd William Alexander Ayton to Frederick Leigh Gardner and Others 1886–1905» [59]. У ньому опубліковані листи В. Айтона та інших діячів езотеричного істеблішменту. Основний окультний напрям, яким цікавився В. Айтон, була алхімія, тому в листах простежується значна кількість інформації, пов'язаної з алхімічними практиками. Важливою складовою листів є детальний опис джерел, у яких містилися рекомендації щодо реалізації алхімічних практик. Така інформація дозволяє не лише оцінити масштаб і походження джерел, якими користувалися європейські окультисти, але і висвітлити складову, яка формувала езотеричну доктрину Ордену 33 [59, с. 24–32].

До третьої групи джерел належать журнали та роботи сучасників езотеричного змісту, які публікувалися на території Європи в другій половині ХІХ ст. Зазначена група є доволі унікальною в контексті цього дослідження. Фактично езотеричні журнали та твори сучасників є дзеркалом тодішньої суспільної думки, яка виявлялася в «укоріненні» містичних доктрин в інформативному полі європейського соціуму. Характерна ознака езотеричних видань – зв'язок їх із науковою думкою та прагнення легітимізації окультних ідей у науковому середовищі.

У дослідженні найпершим езотеричним виданням у хронологічній послідовності є англійський журнал «The British Spiritual Telegraph», який датується 1857 роком [87]. Його видавництво було розпочато на території Англії у Йоркширі, але згодом перемістилося до Лондона. Головним редактором та засновником журналу був Бенджамін Морелл. Тематика цього періодичного видання майже повністю була присвячена спіритуалізму, а саме можливості спілкування та взаємодії вже з померлими людьми. Посилена увага приділялася дискусії щодо наявності в людини «розумних духовних сил», які можуть проявляти себе в матеріальному світі після смерті людини. Формат дискусії дозволяв публікувати протилежні позиції різних дослідників цього феномену, що сприяло більш об'єктивному розкриттю цього явища. У журналі також обговорювалися інші питання окультного змісту, як-от месмеризм, який був досить популярним на території Британії та Франції [87].

Подібний зміст мав інший британський журнал, присвячений спіритуалізму, під назвою «The Spiritual Magazine», який заснований у 1860 році [90]. Фактично в ньому висвітлювалися ті ж самі питання, що і в «The British Spiritual Telegraph». Але, на відміну від попередника, у публікаціях журналу спіритуалізм досліджувався більш змістовно та з достатньо відчутним впливом езотеричних ідей видатного шведського окультиста Сведенборга. Це пояснюється тим, що засновник і головний редактор цього періодичного видання Вільям Вілкінсон був членом езотеричного товариства

«Нова Церква», яке базувалося на ідеях Сведенборга [90; 53, с. 1137]. Також на сторінках журналу не відбувалося діалогу між представниками різних «ідейних фронтів» спіритуалістичного явища. Більшість статей була присвячена спіритуалізму як феномену та вивченню питання походження спіритуалізму в історичній перспективі [90].

Однак окультне середовище Британії не складалося лише з прихильників спіритуалізму. Більше езотеричних питань було розкрито в журналі «The Rosicrucian», видання якого датується 1868 роком [89]. Цей журнал заснований у Лондоні англійцем Р. В. Літлом, який був лідером АТР, що було створене в 1867 році та займалося широким спектром окультних практик [53, с. 215]. Зважаючи на зміст і форму «The Rosicrucian», його складно ідентифікувати як повноцінний езотеричний журнал. «The Rosicrucian» мав доволі незначний обсяг та більшість публікацій були присвячені діяльності АТР. Водночас у невеличких публікаціях розкривалися теоретичні та практичні засади містичних доктрин, висвітлювалася окультна філософія та навіть надавалася інформація про функціонування АТР [89].

Іншим друкованим органом, який належав езотеричному таємному товариству, був журнал «Lucifer», що почав видаватися в 1887 році ТТ [67]. Головним редактором стає засновниця та лідер ТТ О. П. Блаватська, яка активно займалася поширенням езотеричних доктрин теософського змісту. О. П. Блаватська наголошувала, що основні завдання журналу приховані в його назві (лат. Lucifer, або Фосфор φώσφορος – «той хто несе світло»), а саме в «пролитті світла» на «темні» сфери невивчених окультних наук [67; 40 с. 176]. Журнал мав потужний інформативний потенціал. На його сторінках публікувалися матеріали, пов'язані з різними містико-філософськими напрямками, хоча і в контексті теософської доктрини. Доречно зауважити, що переважна більшість публікацій належать представникам ТТ та безпосередньо О. П. Блаватській, що демонструє певну змістовну обмеженість [67].

Вагомою частиною джерельної бази дослідження є комплекс езотеричних журналів французького походження. Необхідно зазначити, що французькі журнали складають кількісну більшість у контексті дослідження. Чимало з них видавалися в другій половині XIX ст. Найновітніший французький окультний журнал, який долучений до джерельної бази, датується 1858 роком та називається «Revue Spirite» [80]. Як і англomовні видання, що були описані вище, «Revue Spirite» був присвячений тематиці спиритуалізму та спілкуванню з померлими. Його засновник та головний редактор Алан Кардек (Іполіт Рівайл) був одним з найавторитетніших французьких науковців і теоретиків спиритуалізму свого часу. Саме він написав роботу «Le livre des esprits» у 1857 році, яка стала методологічною основою для багатьох послідовників спиритуалізму [80; 42, с. 658–659]. Це було одне з найперших фундаментальних періодичних видань у Європі, присвячених явищам спиритуалізму. Основна мета цього журналу – вивчення феномену спиритуалізму та, з огляду на попередній досвід головного редактора, створення ефективної методики взаємодії з духами мертвих [80; 53, с. 659].

Використання різних елементів езотеричних теорій у медичній практиці було вкрай популярним на території Франції в XIX ст. Такого висновку можна дійти, проаналізувавши зміст журналів окультної спрямованості. Крім наведеного вище месмеризму, досить поширеними були періодичні видання, присвячені гіпнотизму. Щоб ліпше зрозуміти специфіку публікацій, необхідно розкрити поняття «гіпноз». Гіпноз – це стан зміненої свідомості, подібний до сну, виникає внаслідок впливу на психічні процеси людини [42, с. 78]. Майже одночасно на території Франції з'явилося чимало журналів, які висвітлювали цю тему. Одним із перших таких часописів був «Revue de l'Hypnotisme et de la Psychologie Physiologique», який засновано в 1886 році [76]. Основним напрямом роботи цього журналу була публікація теоретичних та експериментальних положень щодо вивчення гіпнозу. Як і в попередньому журналі про месмеризм, тут посилена увага приділялася

застосуванню гіпнозу в медичній та криміналістичній практиці. Водночас на сторінках цього часопису вивчалися проблеми нейрофізіології, неврології, психології тощо. Із огляду на комплексний підхід у вивченні феномену гіпнотизму слід наголосити, що в публікаціях журналу хоча і порушуються питання езотеричної теми, але він не суперечить вимогам тогочасної науки [76].

Окрім езотеричних журналів наукової спрямованості, на території Франції існували й інші. Одним із таких часописів був друкований орган французького ТТ під назвою «Le Lotus Bleu Revue» [81]. Цей журнал французьке відділення ТТ заснувало в 1891 році в Парижі. Його головним редактором стає письменник Артур Арну, який до того ж був близьким другом О. П. Блаватської. Варто зауважити, що, крім членства в теософській організації, А. Арну був послідовником іншого езотеричного товариства, а саме Ордену Мартиністів. Зміст і тематика, яка розглядалася на сторінках цього часопису, була пов'язана з різними аспектами окультних наук. Посилена увага приділялася становленню й розвитку доктрин ТТ. Характерною ознакою публікацій цього журналу була доволі агресивна критика інших представників окультного руху та їхніх ідей [81].

Починаючи з 90-х років XIX ст., у Франції знову збільшується популярність паранаукових та езотеричних видань. Значна увага приділяється розвитку гіпнотизму, спиритизму та різних психічних явищ. За достатньо нетривалий проміжок часу започатковується три журнали, у яких висвітлюються вищезазначені теми. Одним із перших був створений часопис «Annales des Sciences Psychiques» у 1891 році [12]. Засновниками журналу були науковці – фізіолог Робер Ріше та доктор Ксав'є Дарієкс. Незважаючи на те, що тематикою журналу здебільшого було вивчення психічних процесів і психології в цілому, значна кількість статей була присвячена спиритуалізму.

Іще один журнал, який поширював ідеї спиритуалізму та взагалі дослідження як психологічних станів, так і «планетарних сил», «Revue Scientifique et Morale du Spiritisme» був заснований у 1896 році [79].

Головним редактором видання став Габріель Делан. Цей часопис майже не відрізняється від вищеназваних аналогів. Переважна кількість статей були паранауковими та езотеричними. Посилена увага приділялася вивченню феномену спіритуалізму, спілкуванню з померлими та експериментам із прихованими психічними процесами людини [79].

Одним з останніх езотеричних часописів, який з'явився на території Франції у XIX ст., був «Revue du Monde Invisible», заснування якого датовано 1898 роком [77]. Досить цікавим є той факт, що засновником цього журналу був католицький священик із Сорбонни на ім'я Мерік. Незважаючи на ортодоксальність релігійних переконань, він отримав освіту та навіть перебував на посаді голови Академії психічних наук. Водночас слід зазначити, що його належність до Католицької Церкви відіграла визначальну роль та вплинула на змістовну складову журналу. Це виявлялося в тому, що, на відміну від попередників, у цьому часописі активно критикувався окультизм, а особливо наявність в окультних науках так званих «темних сил». До того ж на сторінках журналу з'являлося чимало публікацій, які стосувалися теми спіритуалізму, спілкування з ангелами, графології та інших езотеричних напрямів. Отже, доходимо висновку, що це – доволі специфічний за змістом журнал, але з потужною інформативною складовою [77].

1.2. Історіографія

Історіографічна база дослідження складається здебільшого з англomовних робіт європейського та американського походження. Академічна традиція вивчення езотеричних таємних товариств започаткована в другій половині XIX ст. Одним із найперших дослідників, який розглянув парадигму традиції Західного езотеризму, був англієць Артур Едвард Уейт. У своїх працях він висвітлював широкий спектр питань окультного змісту. У цьому контексті була розглянута історія деяких езотеричних товариств Західної Європи. Наприклад, у роботі «The Real History of the Rosicrucians»,

яка була видана в 1887 році, автор розкриває історію езотеричного Ордену Розенкрейцерів та представляє повні переклади всіх текстів, які оповідають про становлення розенкрейцерів, зокрема «Fama Fraternitatis», «Confessio Fraternitatis» і «Хімічне весілля» Крістіана Розенкройца [99, с. 64, 85, 99]. А. Уейт завершує своє дослідження оглядом розенкрейцерської організації XIX ст. та описує особливості її відродження на території Англії [99, с. 408–430]. Незважаючи на те, що містик не був представником академічного простору, саме на його роботах ґрунтується історична модель дослідження таємних езотеричних організацій. І саме з робіт цього автора розпочинає огляд історії дослідницьких моделей Західного езотеризму видатний американський учений Генрік Богдан [26, с. 9].

Питання особливостей діяльності Західноєвропейських езотеричних товариств XIX ст. на початку XX ст. ніколи не вивчалися як окреме проблемне поле в контексті комплексного макроісторичного феномену. Найчастіше езотеричні організації розглядаються або в контексті традиції Західного езотеризму, або як історія окремих інституцій, зокрема в наведеній вище роботі А. Уейта. Важливий внесок у вивчення ЗЕ в рамках академічного дискурсу зробили представники соціологічних та історичних наук. На нашу думку, важливим етапом в історії дослідження названого феномену слід вважати введення у сучасний науковий обіг визначення ОВ. Цей термін отримав значний розголос у 70-х роках XX ст. завдяки ряду соціологічних та історичних робіт. Зокрема видатний соціолог Едвард Тириак'ян зробив змістовний внесок у визначення, осмислення та популяризацію цього явища [92]. Окрім Тирик'яна розгорнутий аналіз ОВ надав соціолог Джеймс Уебб, який залишив вагому інтелектуальну спадщину з вивчення ЗЕ [101]. Утім, на нашу думку найбільш змістовно цю тему висвітлив видатний історик та дослідник окультизму К. МакІнтош у своїй монографії “Eliphas Lévi and the French occult revival”, яка була видана у 1975 р. [71]. Усі названі вище матеріали покладені в основу наукової парадигми подальшого вивчення ЗЕ. Переважна більшість сучасних дослідників

використовують термін ОВ у своїх роботах з метою висвітлення процесу активізації та популяризації езотеричних товариств, на території Західної Європи у другій половині XIX ст. [38, с. 175; 47, с. 192–193; 49, с. 44].

Підхід Увейта був продовжений англійською дослідницею Френсіс Єйтс, яка у 1972 році опублікувала монографію під назвою «The Rosicrucian Enlightenment» [104]. Незважаючи на те, що дослідження не пов'язане з езотеричними рухами XIX ст., а охоплює історію Ордену Розенкрейцерів у період початку епохи Нового часу та XVIII ст., у роботі простежуються вдосконалення дослідницької парадигми А. Уейта та вихід даної теми на академічний рівень. Авторка ґрунтовно проаналізувала історію доктрини розенкрейцерів, її вплив на науковий простір Європи та зв'язок з іншими ініціативними організаціями [104, с. 147, 206–220]. Окрім того, Єйтс проаналізувала так звані “маніфести” Розенкрейцерів, які започаткували цю традицію. В монографії представлені різні версії позодження документів та можливі варіанти їх фальсифікації. Окрему увагу Єйтс приділила визначенню мети цих документів та запропонувала гіпотезу про реформаторській рух протестантів містичного характеру [104, с. 41-44, 50-51].

У тому ж році була опублікована монографія Еліка Гоува «Маги Золотої Зорі» [9]. Представлене дослідження є документальною реконструкцією історії (1888–1923) відомого магічного братства другої половини XIX ст. Ордену 33. Під час роботи над книгою до неї були долучені мемуарні матеріали сучасників, листи, неопубліковані документи з приватних архівів, чимало з яких уважалися загубленими. Починається робота з критичної оцінки ряду документів, які вважаються організаційними доктринами та активно використовувались лідерами Ордену 33, для підвищено свого авторитету. Е. Гоув критично оцінює ці документи та переконливо доводить їх недостовірність [9, с. 38-41, 51]. розкриває, якими були видатні представники Ордену, чого досягли завдяки роботі в Ордені, як реагували на ситуації за межами буденності. Характерною ознакою книги є

використання документів як наративної конструкції викладу матеріалу. Окрім того, у цій праці були опубліковані джерела одного із засновників Ордену 33 МакГрегора Мазерса під назвою «Секретні манускрипти», які вважаються основою магічної системи цього Ордену [9, с. 477–479, 480–597].

Більш комплексно тема езотеричних таємних товариств була розглянута в збірнику лекцій видатного американського релігієзнавця Мірча Еліаде «Occultism, Witchcraft and Cultural Fashion» [33]. Цей збірник був опублікований у 1976 році та за моделлю дослідження відрізнявся від попередніх робіт подібної тематики. Автор розкриває доволі широкий спектр питань взаємодії окультизму, магії та зв'язку їх із культурою. Посилена увага в збірнику приділяється езотеричній традиції Західної Європи ХІХ ст. [33, с. 47]. Значимим у цьому дослідженні є те, що М. Еліаде дає визначення терміну «езотеризм» та розкриває тему езотеризму переважно в контексті таємних товариств. Саме таємні організації, на думку автора, виконують роль провідників езотеричного знання [33, с. 47–50]. Автор наголошує на взаємодії суспільства й езотеризму в культурному просторі, підтверджуючи це фактом наявності значної кількості письменників та поетів у лавах окультичних товариств. Використовуючи джерела сучасників тих подій, М. Еліаде доводить, що езотеричні знання були вкрай необхідні для осмислення культурної парадигми європейських країн, зокрема літературних творів ХІХ ст., до того ж значна кількість діячів культури надихались окультизмом [33, с. 50–52].

Одним із перших езотеричних таємних товариств у Європі був Орден Розенкрейцерів. Досить вичерпно цю тему висвітлив Крістофер МакІнтош у монографії «Rosicrucians: The History, Mythology, and Rituals of an Esoteric Order» [70]. Автор розкриває широкий спектр питань, пов'язаних з історією розенкрейцерів, від початку зародження цієї організації до сьогодення. Наприклад, К. МакІнтош доволі ґрунтовно досліджує передумови виникнення Ордену Розенкрейцерів, вплив ідейної парадигми Ордену на становлення його форм у різних хронологічних межах, зв'язок з

представниками світської влади та іншими езотеричними організаціями [70, с. 32, 82, 95–101, 145–148]. Ця монографія дослідницькою традицією подібна до роботи Ф. Єйтс, але діяльність Ордену Розенкрейцерів висвітлена більш детально. Зокрема, автор продовжив традицію попередніх дослідників та змістовно проаналізував “маніфести” Розенкрейцерів. МакІнтош переконаний, що авторство цих текстів належить протестантському священику Валентину Андре. Згідно висновків дослідника саме ця людина є засновником Розенкрейцерської традиції [70, с. 19-22].

Засновником іншого підходу до дослідження Західного езотеризму, як окремої галузі знань та комплексного явища вважається видатний французький учений Антуан Февр. [94]. Однією із фундаментальних робіт, яка визначила подальший розвиток дослідження езотеричних рухів, була «Access to Western Esotericism» [38]. Її особливістю є обґрунтування методологічних засад дослідження езотеричних теорій. Саме розробка підходів та власного інструментарію дозволила вивчення Західного езотеризму в окремому дослідницькому полі. На сторінках книги розглядаються також і таємні езотеричні товариства як головні транслятори езотеричних доктрин. Значну увагу А. Февр приділив ініціативним таємним організаціям ХІХ ст. як одній із провідних структурних форм становлення езотеричної традиції [38, с. 90–94]. Автор послідовно розкриває зміст і характеристики окультної форми знання. Революційність цієї роботи полягає в застосуванні спеціальної методології, що формує езотеризм як окрему галузь дослідження [38, с. 3–35].

Слід зазначити, що більшість досліджень, які були видані після робіт А. Февра, перейняли його парадигму та студіювали питання історії езотеричних таємних товариств лише в контексті вивчення традиції Західного езотеризму. Наприклад, праця англійського вченого Б. Дж. Гіббонса «Spirituality and the Occult» спрямована на переоцінку статусу окультизму щодо західної інтелектуальної та культурної історії [42]. Езотеричні таємні товариства розглядаються як частина окультної парадигми

Європи та основна рушійна сила езотеричних ідей у XIX ст. [42, с. 120–121]. Окрім того, автор розглядає чимало інших питань. Наприклад, тезу про те, що езотерична традиція зробила внесок у розвиток багатьох різноманітних галузей європейської культури, починаючи з епохи Відродження. Також у праці наголошується на наявності езотеричних елементів у західній культурі, висвітлено їхній зв'язок із наукою, філософією, психологією, радикальними політичними рухами і художньою літературою. Автор посилено акцентує на секуляризації окультних знань у романтичному русі й поза його межами як важливному компоненті суспільної моделі [42, с. 38, 103, 112, 135].

Подібною за синтетичним спрямуванням є монографія американської дослідниці А. Оуен під назвою «The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern» [73]. У дослідженні особливо наголошується на ролі окультизму в британській культурі до Першої світової війни. Авторка переосмислює окультизм і позбавляє його статусу «ірраціональної поблажливості», який існував в британському інтелектуальному середовищі. А. Оуен стверджує, що окультизм суттєво впливав на розвиток інтелектуалізму в суспільстві та був важливою складовою культури XIX ст. Вона детально описує такі приклади окультної практики, як сексуальна магія Алістера Кроулі, фармакологічні експерименти Ф. Єйтс і складні форми астрального ясновидіння, які були притаманні сакральній системі езотеричних товариств [73, с. 17–19, 85, 186].

Історія становлення ініціативної традиції в системі Західного езотеризму доволі змістовно розкрита в монографії «Western Esotericism and Rituals of Initiation» за авторством Генріка Богдана [26]. Автор розглядає проблеми розвитку Західного езотеризму та його ритуальної моделі в контексті масонського руху. Значна частина роботи присвячена езотеричним товариствам XIX ст. на території Англії. Зокрема, Г. Богдан досить детально вивчає питання передумов утворення, структури й ритуалів Ордену 33 – найвпливовішого з усіх окультних ініціативних товариств XIX століття. До того ж він досліджує розвиток масонських вищих ступенів і Чаклунський рух

Джеральда Гарднера 1950-х років (один із перших великомасштабних Західних езотеричних «рухів нових релігій») [26, с. 95–100, 121–127, 145].

Загальний огляд історії езотеричного руху в контексті суспільно-політичних передумов здійснив М. Бейлі у дослідженні «*Magic and superstition in Europe*» [15]. Його робота цілком відображає сучасну модель дослідження езотеричних таємних товариств та висвітлює їх інституції як історичний процес. Автор розглядає становлення окультних ідей і товариств у різні періоди Європейської історії, починаючи зі Стародавнього світу та завершуючи періодом Новітньої історії. У дослідженні посилена увага акцентується на оцінці впливу суспільно-культурних чинників як факторів розвитку езотеричного руху. Наприклад, у процесі студіювання історії езотеричних організацій XIX ст. М. Бейлі аналізує активізацію діяльності окультних товариств у контексті світоглядної парадигми Західної Європи [15, с. 180–185].

Безпосереднє відношення до теми дослідження має дисертаційна робота британської історикині Дженніфер Волтерс «*Magical revival: occultism and the culture of regeneration in Britain c 1880–1929*» [100]. У ній також простежуються елементи наукового підходу А. Ферва, але змістовна та методологічна концепції мають чітко виражену культурологічну орієнтацію. Основною темою цього дослідження є феномен так званого «Окультного відродження» (далі – ОВ) на території Британії та його зв'язок із культурним фоном суспільства. Авторка досліджує зовнішні прояви езотеричного руху та їхній вплив на культурний дискурс. Наголошується саме на аналізі тих чинників культурного простору, які вплинули на розвиток окультних товариств та взаємодії їх із соціальною парадигмою Британії в другій половині XIX ст. та на початку XX ст. [100, с. 41–51, 81–89].

Водночас із А. Февром та Дж. Волтерс Західний езотеризм на території Європи досліджував англійський історик Ніколас Гудрік-Кларк, який у 2008 році опублікував відому монографію «*The Western Esoteric Traditions*» [47]. Ця робота розкриває езотеричну традицію Європи, починаючи від

Античності та головних її елементів (герметизм, неоплатонізм, гностицизм) до сучасних наукових парадигм. Автор демонструє, що поширення езотеризму не є лише інтелектуальним рухом, а складною суспільно-політичною проблемою. Наприклад, унаслідок військової експансії греки перейняли ідеї з Єгипту, Вавилону, Ассирії та Персії й започаткували перші езотеричні рухи [47, с. 15–16]. Із кінця XVI до XVIII ст. духовність після Реформації відобразилась в теософії і масонстві [47, с. 88–89, 131–133]. Значну увагу автор приділив темі розвитку та становлення езотеричних ідей у другій половині XIX ст. на території Європи [47, с. 191–192, 211].

Найновітнішою британською розвідкою є робота фахівця з вивчення езотеризму Девіда Барретта «A Brief Guide to Secret Religions», видана у 2011 році [16]. Предмет цієї праці – окультні рухи, які популярні і в сучасному суспільстві. У контексті дослідження присутні значення мають матеріали, які описують історію езотеричних таємних товариств епохи Нового часу. Особлива увага приділяється Ордену Розенкрейцерів, Масонському Ордену та Ордену 33 [16, с. 179–186, 195]. Також варто зауважити, що особливість представленої монографії полягає у вивченні ідейної складової езотеричних організацій, що дозволяє більш змістовно розкрити їхні доктрини, зокрема такі специфічні окультні напрями, як Кабала, сатанізм та «Магія Хаосу» [16, с. 165–175, 244–255].

Значний внесок у вивчення історії езотеричних таємних організацій Європи зробили канадські вчені. Однією з таких є дослідниця Елісон Батлер та її книга під назвою «Victorian Occultism and the Making of Modern Magic», яка має безпосереднє відношення до проблеми формування таємних товариств Вікторіанської епохи [24]. У цій роботі розглядається історія розвитку окультних доктрин та езотеричних організацій в Англії XIX ст. Е. Батлер досить ґрунтовно дослідила питання щодо оцінки суспільного запиту на альтернативні форми релігії і причини зростання впливу езотеричних таємних товариств [24, с. 1–2]. До того ж авторка розглянула різноманітні аспекти діяльності окультних товариств, які були частиною

сакральної системи XIX ст. Зокрема, висвітлено питання впливу езотеричних рухів на наукову думку XIX ст., що дозволяє визначити інтенсивність «укорінення» містичних ідей в англійському суспільстві [24, с. 125–128].

Академічний напрям вивчення езотеризму, як самостійного наукового об'єкту, був удадо продовжений видатним нідерландським дослідником В. Ханеграафом, праці якого в дослідженні використовувалися найбільше. Серед значної кількості матеріалу слід виділити монографії «Western esotericism: a guide for the perplexed» та «Esotericism and the academy: rejected knowledge in western culture» [54; 55]. Доволі узагальненою є робота «Western esotericism», у якій В. Ханеграаф створює певний «путівник» для більш змістовного вивчення езотеризму. Автор розглядає термін «езотеризм», підходи до дослідження езотеризму, стисло історію розвитку Західної традиції окультизму та різних світоглядних компонентів [55, с. 1–3, 18–20, 69–70].

У монографії «Esotericism and the academy» В. Ханеграаф, аналізує, як інтелектуали з часів Ренесансу намагалися примиритися з групою «поганських» ідей пізньої античності, що була вороже налаштована щодо Біблійної релігії і грецької раціональності. Традиції, вилучені з дискурсу на основі протестантської і просвітницької полеміки, стали сприйматися як не актуальні. В. Ханеграаф ґрунтує своє дослідження на ретельному вивченні первинних джерел, хронологічний період яких охоплює межі з XV ст. до сучасності. Це дозволяє створити більш цілісну парадигму дослідження езотеричної традиції Заходу [54, с. 5, 77, 153].

Однією з найсучасніших робіт з історії Західного езотеризму є монографія Кеннета Гранхольма «Dark Enlightenment: The Historical, Sociological, and Discursive Contexts of Contemporary Esoteric Magic», яка була опублікована у 2014 році [49]. На початку роботи автор розглядає сучасні історичні та соціологічні підходи до вивчення західної моделі езотеризму [49, с. 12–24]. У цій праці в основному акцентується на висвітленні сучасного окультичного руху (як і в дослідженні Н. Друрі). Зокрема, у представленій

роботі езотеризм досліджується на прикладі сучасного окультного таємного товариства «Червоний Дракон». Водночас К. Гранхольм виокремлює групу ініціативних організацій Західної Європи другої половини XIX ст. та початку XX ст. як головний ідейний орієнтир для сучасного напряму езотеризму [49, с. 40–52]. Крім того, унікальність цього дослідження полягає в тому, що автор розглядає доктрину «Чорної магії» в контексті містичних організацій [49, с. 58–66].

Ще однією сучасною роботою, яка була долучена до історіографічної бази дослідження, стала монографія Тобіаса Чортонна «Occult Paris: The Lost Magic of the Belle Époque» [29]. Основна увага в праці акцентується на становленні Парижа як місця найінтенсивнішого відродження магічних практик і доктрин із часів Ренесансу. У цьому контексті розглядаються біографії окультних практиків, як-от Ж. Пеладана, Папюса, С. де Гуайта, Сен-Ів д'Альвейдра, Ж. Дуанеля та ін. Автор розкриває, як окультна діяльність вплинула на компоненти культурного руху, а саме символізм, декаданс та сучасну музику. Значна увага приділяється періоду «Прекрасної епохи» Парижа (1871–1914), у якій успішно розвивалися культура та художні альтернативні стилі, як-от символізм, імпресіонізм, модерн тощо. Досліджуючи цю епоху, Т. Чортон демонструє, як широкий загаль теософів, розенкрейцерів, мартиністів, масонів, гностиків та інших товариств активно діють на території Парижа [29].

1.3. Методологічні засади дослідження

Теоретичні засади дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, історизму та системності. Однією з провідних теоретичних засад роботи є принцип *наукової об'єктивності*, згідно з яким події минулого та розвиток історичних процесів мають вивчатися комплексно, зважаючи як на позитивні, так і на негативні аспекти змісту. Також цей принцип сприяє виявленню фактичних передумов, причин і чинників історичних процесів зі встановленням об'єктивних закономірностей їх

розвитку. Принцип *історизму* дозволяє розглядати предмет дослідження (а саме діяльність езотеричних таємних товариств) у контексті світоглядної кризи Західноєвропейського суспільства, розкриваючи умови їх створення, послідовність розвитку й особливості подальшої діяльності в означених хронологічних межах. Так само принцип *системності* дозволяє розглянути сукупність виявлених факторів та створити цілісну систему взаємодії езотеричних організацій з різними елементами суспільства Західної Європи XIX ст.

Задля комплексного висвітлення таємних езотеричних товариств як інституту формування окультних доктрин доречно проаналізувати ідейну складову цих організацій. Із метою вирішення означеної проблеми під час дослідження був застосований *феноменологічний підхід*, який є пріоритетним у релігієзнавчій науці [8, с. 137]. Саме він дозволяє вивчати Західноєвропейський езотеризм як цілісну сакральну систему з огляду на різноманіття її змісту, форм і структур. Використання цього підходу зумовлено тим, що Західноєвропейський езотеризм зазвичай розглядається як форма релігійної думки та є предметом релігієзнавства [55, с. 1, 143–144; 32, с. 2-3]. Слід зауважити, що ряд дослідників Західного езотеричного руху базується саме на феноменологічному підході у процесі вивчення езотеризму [38, с. 9]

Також зазначимо, що феноменологічний підхід не може цілком задовольнити вимоги до комплексного вивчення такого складного явища, як Західний езотеризм. Тому під час дослідження застосовувався *підхід симпатичного емпіризму*, який розробив і запровадив американський дослідник Артур Верслуїс. Особливість цього підходу полягає в збалансованому поєднанні емічного та етичного підходів, які використовуються релігієзнавством. У контексті езотеризму це виражено в дотриманні наукової об'єктивності під час дослідження езотеричних джерел, але з ґрунтовною деталізацією ідейно-сакральної складової джерела [94].

Використання зазначених принципів дозволяє комплексно та послідовно розглянути діяльність окультних товариств у другій половині XIX ст. Зважаючи на специфіку окресленої теми дослідження, був обраний методологічний інструментарій, який поділяється на три групи. До першої групи належать *загальнонаукові* методи, а саме: аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, модуляція. Вони дозволяють структурувати та детально розглянути основні змістовні елементи феномену езотеризму. Саме ця група методів сприяє системному підходу у вирішенні пріоритетних завдань дослідження.

До другої методологічної групи належать *спеціально-історичні* методи. Серед них чільне місце у процесі студіювання посідає *порівняльно-історичний* метод, який дозволяє зіставити діяльність, світоглядний зміст, динаміку розвитку й ієрархічну структуру різних таємних езотеричних організацій на території різних регіонів Західної Європи, що до того ж дозволяє більш змістовно оцінити відмінності та тотожні ознаки автономних езотеричних організацій, які не мали між собою зв'язку.

Задля більш комплексного дослідження був задіяний *проблемно-хронологічний* метод у поєднанні з методом періодизації, що дозволило розподілити предмет дослідження на локальні проблемні частини, які так само розглядаються згідно з хронологічною послідовністю, а також визначити етапи розвитку діяльності езотеричних таємних товариств у системі світоглядних, релігійних, суспільних і культурних відносин.

Студіювання діяльності езотеричних таємних товариств як альтернативних сакральних інститутів, які відігравали важливу роль у реалізації релігійних потреб європейського суспільства, було здійснене за допомогою *структурно-функціонального* методу, що дозволив визначити вплив езотеричних організацій на процес динамічної трансформації суспільства та його світоглядних моделей протягом другої половини XIX ст.

Використання історико-типологічного методу під час вивчення теми було зумовлене необхідністю розмежувати типові напрями діяльності

езотеричних товариств, які демонстрували цілісний характер інституту та сприяли розкриттю загальних алгоритмів його роботи. Доречно зауважити, що значна частина функцій езотеричних організацій незалежно від місця їх дислокації чи персоналії очільника були типовими.

Іншим провідним методом дослідження, застосованим у роботі, є *історико-генетичний* метод, який сприяв відтворенню процесів еволюції езотеричних доктрин, створенню таємних товариств і визначенню передумов, які сприяли трансформації їхніх структур. За його допомогою вдалося розглянути зміни в переконаннях провідних діячів езотеричного руху, що має посутнє значення для усвідомлення ідейного змісту окультних теорій того періоду.

Із метою розкриття й дослідження мікроісторичних процесів, що відбувалися в різних локальних середовищах, був застосований *синхроністичний* метод, завдяки якому вдалося розглянути наявність подібних ознак у діяльності таємних езотеричних організацій різної світоглядної спрямованості, а також спільних тенденцій у виробленні стратегії взаємодії в суспільному просторі.

Зважаючи на обрані підходи та специфіку теми, виникає потреба у використанні *міждисциплінарних* методів, які належать до третьої групи. Одним із таких є метод *структурно-логічного модулювання*, що застосовується з метою пошуку спільних ознак у різних езотеричних формах та їх подальшому поєднанні. Завдяки інтеграції різних механізмів і структур езотеризму з'являється можливість комплексного дослідження функціонування окультних форм як єдиної парадигми.

Задля детального вивчення та розкриття змістовної складової езотеричних робіт адептів таємних товариств використаний метод контент-аналізу, який дозволив простежити за метаморфозами містико-езотеричної думки. Найважливішим є те, що цей метод допоміг виявити й розглянути основні чинники, які впливали на процес трансформації езотеричних доктрин окультних товариств Західної Європи.

Водночас провідну роль в оцінці езотеричних робіт відіграє метод *герменевтики тексту*. Цей метод полягає в інтерпретації тексту з метою правильності його розуміння. У процесі аналізу езотеричних робіт як змістовного базису окультних організацій цей метод має неабияке значення. Чимало езотеричних текстів є алегоричними, тому правильна інтерпретація вкрай важлива для осмислення істинного змісту. Застосовані в роботі міждисциплінарні методи відповідають усім академічним стандартам та є основою методології, яка використовується фахівцями під час наукового дослідження езотеризму.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Проведений огляд історіографії, джерельної бази та методології дослідження дає підстави для підведення наступних підсумків.

Дослідження діяльності та специфіки езотеричних таємних товариств, на рівні історії інституцій в період ОВ не було предметом окремих досліджень. Переважна більшість розглядають діяльність езотеричних організацій в контексті опосередкованих тем культурологічного або релігійнознавчого змісту. Також окремі езотеричні товариства стають об'єктом досліджень, що не дозволяє комплексно висвітлити історичний зміст цього явища. Західний езотеризм, як феномен ставав предметом різних галузей знань та має міждисциплінарний характер. Тому історіографічна база складається з доволі різноманітних першоджерел та дослідницьких матеріалів:

1. Першоджерела дослідження складаються з трьох великих груп документів: внутрішня документація організацій; роботи авторитетних членів товариств та журнали окультного змісту, які отримали значну популярність у ХІХ ст. Ці джерела дозволяють проаналізувати структурні особливості товариств, їх сакральні мотиви та особливості світогляду лідерів організацій.

2. Однією з особливостей першоджерел ЗЕ - є опубліковані збірки документів. Після закриття більшості езотеричних таємних товариств, що діяли в період ОВ, значна кількість внутрішніх документів залишилась у членів товариств або потрапили до різноманітних архівів. У другій половині ХХ ст., значна кількість дослідників та колекціонерів отримала доступ, як до документації езотеричних товариств, так і до архіві окультного змісту авторитетних діячів ОВ. Подібні збірки документів дозволяють отримати інформацію стратегії діяльності конкретних товариств та особисті уявлення діячів, які в листуваннях висловлювали власну думку.

3. Значна кількість історіографічної бази складається з робіт, які досліджують ЗЕ, як окрему наукову дисципліну. Частіше всього подібні дослідження мають міждисциплінарний характер або акцентують свою увагу на конкретному товаристві. Історичний аспект в подібних роботах отримує недостатньо уваги та не дозволяє зробити концептуальну реконструкцію взаємодії езотеричних товариств.

4. Відкритим залишається питання передумов, які впливали на процес ОВ. Даний термін отримав значну популярність в академічній літературі. Утім визначення ОВ та фактори, які впливали на активізацію езотеричних таємних товариств потребує подальшого вивчення. Варто зауважити, що фактори впливу мають, як зовнішнє походження, так і мають внутрішню природу. Тому

5. Проблематика значної кількості сучасних досліджень полягає у відсутності балансу. Ряд вчених робить доволі загальний огляд історії та еволюції традиції ЗЕ. Інша група дослідників розглядає доволі вузьку тематику діяльності таємних товариств або авторитетних діячів езотеричних організацій. Подібний підхід не дозволяє комплексно оцінити специфіку діяльності окультних товариств, як особливого типу релігійних інституцій.

Враховуючи описану вище специфіку та проблематику історіографічної бази, важливими залишаються перспективи подальшого

вивчення діяльності езотеричних таємних товариств, на території Західної Європи в епоху ОВ.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕДУМОВИ АКТИВІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЕЗОТЕРИЧНИХ ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У ХІХ СТ.

2.1. Релігійні передумови активізації езотеричних таємних товариств на території Західної Європи у ХІХ ст.

Період ХІХ ст. став для Західноєвропейських країн доволі складним та досить динамічним. Чимало різних елементів суспільно-політичної моделі були трансформовані або прагнули до перетворень. Серед глобальних тенденцій і процесів у країнах Західної Європи доречно виділити особливо значимі: «промислова революція», урбанізація, збільшення популярності капіталізму, динамічний розвиток науки, посилення впливу ліберальної та соціалістичної ідеології, активізація боротьби з абсолютизмом, світоглядна криза, остаточна руйнація релігійної моделі світу тощо .

Езотеричні таємні товариства як соціальний інститут та один із компонентів тодішньої суспільної парадигми також потрапив під вплив певних процесів. Доведений прямий зв'язок між процесом Просвітництва та становленням окултних таємних товариств [86, с. 248]. Задля об'єктивного висвітлення історії діяльності окултних товариств доцільно виявити зовнішні фактори, які впливали на становлення цих організацій у контексті хронологічних і географічних меж. Однією з найголовніших передумов, яка вплинула на процес формування й діяльність окултних товариств, є релігійна ситуація на території Західної Європи. Визначення цього процесу ключовим в історії езотеричних організацій зумовлено тим, що представлена соціальна система має безпосереднє відношення саме до релігії та перебуває в академічному полі релігієзнавства [55, с. 1–2].

Стрімке збільшення популярності езотеричного руху почалося в середині XIX ст. на території Франції. Цей процес зазвичай називають ОВ та пов'язують з іменем видатного французького окультиста Луї Константа, більш відомого під псевдонімом Еліфас Леві [47, с. 192–193; 49, с. 44]. Роботи цього автора: «Histoire de la magie avec une exposition claire et précise de ses procédés, de ses rites et de ses mysteres» та «Dogme et rituel de la haute magie», які були опубліковані в середині XIX ст. зумовили активізацію окультного руху в Європі [62; 63]. Зазначені матеріали хоча і є синкретичними, проте їх змістовність та широкий спектр окультно-містичних питань, що розглядаються на сторінках даних гримуарів, сприяли популяризації езотеризму на усій території Західної Європи. Згодом саме ці книги стануть ідейним флагманом Британського ОВ та базисом для британських окультистів [49, с. 44].

Географічна локалізація ОВ як суспільно-культурне явище, на нашу думку, має чіткі передумови, які сприяли становленню цього процесу. Підґрунтям цього феномену є події епохи Просвітництва, котра у XVIII ст. стала фатальною для Католицької Церкви (далі – КЦ) та сакральної моделі Франції. Тенденція зменшення впливу КЦ на території Франції простежується протягом усього періоду епохи Просвітництва, але найбільше Церква постраждала в 1773 році через заборону діяльності Ордену Єзуїтів, який вважається однією з наймогутніших організацій КЦ. Згодом більшість церковного майна було націоналізовано, а десятину заборонено. Водночас на законодавчому рівні Церква була відділена від держави. Слід зазначити, що французьке суспільство активно підтримувало санкції проти КЦ. Наслідком їх стало те, що станом на 1789 рік понад 2500 священників загинуло та більш ніж 30 000 покинули територію Франції [19, с. 779]. Такі значні зміни релігійної ситуації в державній моделі суттєво позначилися на суспільній парадигмі Франції. Фактично традиційна релігійна модель французького соціуму була зруйнована та втратила можливість впливати на значну частину

населення. Новий державний та суспільний порядок вимагав появи нової релігійної системи, що сприяло розгортанню процесу ОВ [71, с. 44-45].

Водночас специфіка епохи Просвітництва полягала в тому, що філософські концепції матеріалізму та антиклерикалізму, які були притаманні цьому періоду, протистояли не лише традиційній формі релігії, але й езотеричним концепціям, котрі фактично вважалися забобонами і «відкинутим знанням» [47, с. 43; 49, с. 137–138]. Зважаючи на вищезазначене, варто констатувати, що процеси, які відбувалися в епоху Просвітництва, не були однозначно позитивними для містичної системи знань. Але згідно з однією з історичних концепцій сучасного дослідника окультизму В. Ханеграафа становлення езотеризму як самостійного соціального елемента було можливе лише через релігійну ситуацію, котра була описана вище, та появу «плюралізму релігій». Обґрунтування цієї концепції полягає в тому, що до XVIII ст. езотеризм був представлений у вигляді розрізненої інтелектуальної традиції, яка використовувалася та вдосконалювалася деякими особистостями. Саме у XVIII ст. починається формування окультних товариств як соціальних інституцій, що повною мірою могли скласти опозицію традиційним формам релігії [55, с. 8–9].

Слід зазначити, що формування езотеричних таємних товариств як автономних інституцій на території Франції у XVIII ст. доцільно вважати не наслідком релігійної кризи, а її компонентом. Цей процес продовжився в XIX ст., але в контексті перетворення релігійної моделі. Проте вплив езотеричних організацій на зміни в релігійній парадигмі Франції в епоху Просвітництва був доволі значний. Підтвердженням вищевказаної теорії слугує той факт, що саме у XVIII ст. на території Франції з'являється одне з найвідоміших езотеричних таємних товариств – «Орден обраних Коєнів», який створив видатний окультист Мартінес де Паускалі у 1766 році [47, с. 140]. Ідейною основою Ордену була містична робота «Трактат про реінтеграцію» за авторством М. де Паускалі, яка була в основному іудо-християнською [29]. Водночас, як зазначає дослідник історії езотеризму

Н. Гудрік-Кларк, учення М. Паускалі доволі складне для сприйняття та радше сформоване під впливом іудейської доктрини кабали [47, с. 141]. Одним із провідних замислів Орденської езотеричної традиції було духовне перетворення людини завдяки містичним практикам. Описана езотерична концепція була настільки комплексною, що, крім окультної практики адептів, містила досить складну метаісторію людства, яка сформована під впливом біблейського сюжету про гріхопадіння людини та втрату зв'язку з Богом. Фактично усю окультну традицію Паускалі можна систематизувати в чотири великі групи: 1) космологія, яка розкриває утворення Світу; 2) антропологія, що розглядає питання появи й розвитку людини; 3) богословська теорія, або теософія; 4) ангеологія, або культ ангелів [53, с. 770–771]. Усі вищезазначені компоненти об'єднувалися навколо головної магичної традиції Ордену, що називалася теургією і полягала у виконанні окультних ритуалів із метою встановлення зв'язку з Богом [47, с. 141].

Структура Ордену обраних Коенів була представлена у вигляді десяти градусів Посвячення, які частково переплелися з ініціативними рівнями іншого популярного таємного товариства – Масонського Ордену (далі – МО). Але, незважаючи на це, Орден Паускалі недоречно вважати напрямком масонства або будь-якого іншого таємного товариства. Ця організація сформована на абсолютно інших ідейних принципах і була суто релігійною. Попри те, що Орден існував досить обмежений хронологічний проміжок часу та припинив діяльність у 1781 році, його релігійно-містична парадигма вплинула на становлення всього Західноєвропейського езотеризму XIX ст. [26, с. 103].

Слід зауважити, що навіть під час існування Ордену обраних Коенів доктрини, які були основою організації, не лише використовувалися, але й осмислювалися сучасниками та діячами товариства безпосередньо. Вдалий приклад – це Луї Клод де Сен-Мартен, який у 1768–1771 роках працював секретарем М. Паускалі та мав значний досвід участі в таємних товариствах. Саме він під час діяльності в Ордені написав кілька робіт з осмисленням

концепції М. Паускалі про повернення людини до Бога й оцінки ідей епохи Просвітництва, які мали тоді значну популярність. Хоча Сен-Мартен не створив власної езотеричної організації, але його доктрина суттєво впливала на становлення езотеричного руху в ХІХ ст. [47, с. 142–143].

Окрім того, як було зазначено вище, у ХVІІІ ст. неабияку популярність мав МО та був нерозривно пов'язаний з езотеричними організаціями. Але вивчення діяльності представленого таємного товариства в класичній його формі не входить в концепт дослідження. Зумовлено це тим, що дослідники й адепти цієї організації не мають обґрунтованої позиції щодо ідентифікації та інституціонального походження зазначеного Ордену [27, с. 217]. Як зазначає дослідник Я. Снок, в рамках МО не існує навіть єдиної інтерпретації ритуалів [84, с. 200]. Зважаючи на це, МО доцільно визнати таємним філософським товариством, метою якого є світоглядна трансформація адептів і розвиток інтелектуальних здібностей за допомогою спеціальних містико-філософських вправ. Утім, як вказує дослідник Гай Лігре, МО мав значну релігійну складову у своїй доктрині [65, с. 162].

Згідно з офіційно підтвердженими документами «колискою» Масонського Ордену заведено вважати Англію, а датою утворення – 1717 рік [34, с. 207-210]. В наслідок об'єднання чотирох лож, була створена концептуальна нова організація, яка мала спекулятивний характер первісної доктрини масонів [60, с. 100]. Закритий тип масонського товариства та відсутність чіткої спрямованості Ордену сприяло тому, що конспіративна основа організації використовувалася різними групами впливу задля досягнення особистої мети. Наприклад, ряд лідерів Великої французької революції були активними учасниками масонського руху й послуговувалися масонськими ложами для таємної діяльності [66, с. 201]. Подібні прояви МО викликали відповідну реакцію релігійних та політичних лідерів Європи у вигляді переслідувань на протязі всього ХVІІІ ст. [18, с. 139]. Езотеричний рух і формування його доктрин не став винятком з цього процесу. Саме на території Франції цей феномен був представлений найвиразніше. Зумовлено

це тим, що популярність масонства у Франції була досить значною. Згідно зі статистичними даними, які наводить Е. Батлер, станом на кінець XVIII ст. існувало понад 600 французьких представництв МО, а кількість учасників перевищувала 30 000 осіб [23, с. 175].

Скористатися МО як конспіративною базою з метою реалізації ідей езотеризму вирішив видатний окультний діяч Європи Джузеппе Бальзамо, більш відомий під псевдонімом граф Каліостро. Ця людина вважається автором «Єгипетського ритуалу» та засновником одного з багатьох напрямів масонства, а саме Єгипетського масонства. Граф Каліостро був доволі популярною особистістю в Європейських країнах. Він регулярно бував у масонських ложах великих міст, як-от Лондон, Страсбург і Берлін. Перша документальна згадка щодо ідеї створення Єгипетського масонства датується 1781 роком. Але заснована організація була в 1784 році в місті Ліон за сприяння членів Ордену обраних Коенів. А в 1785 році масонські ложі Єгипетського типу були засновані в Парижі [47, с. 148–149].

Особливістю даного типу масонства була наявність езотеричної доктрини. Безпосередньо Каліостро вважав себе окультистом, використовував певні містичні практики та заявляв, що отримав ініціативне посвячення в Єгипетських пірамідах [26, с. 101]. Фактично Єгипетське масонство із самого початку своєї історії було відокремлене від масонської традиції. Така автономність зумовлена тим, що на відміну від інших напрямів масонства послідовники Каліостро займалися окультними практиками, як-от алхімія, кабала, Таро, теургія тощо. Зважаючи на це, доцільно ідентифікувати Орден Єгипетського масонства як езотеричне таємне товариство з чіткою герметико-практичною орієнтацією [6, с. 10].

Водночас про вплив ідей, які були сформовані адептами Ордену обраних Коенів та Єгипетським масонством, на традицію езотеричних таємних товариств Західної Європи у XIX ст. свідчать деякі факти. По-перше, Е. Леві, про якого йшлося вище, активно використовував ідеї Сен-Мартена у своїх роботах і по суті спонукав езотеричні товариства до

активних дій [63, с. 64, 339]. По-друге, вплив представлених ідей був настільки значним, що один із найвпливовіших діячів ОВ другої половини ХІХ ст. Жерар Анкосс, більш відомий в езотеричній літературі як Папюс, у 1891 році засновує на території Франції Орден Мартиністів, у якому відтворюється ініціативна та окультна система Ордену обраних Коенів [47, с. 142–143]. По-третє, Єгипетське масонство на відміну від інших езотеричних організацій продовжувало діяти на території Франції та інших країн Європи в ХІХ ст., що свідчить про зацікавленість суспільства альтернативними формами релігії (навіть вищезгаданий Папюс був послідовником цього товариства) [6, с. 30]. По-четверте, саме в ХІХ ст. езотеричні концепції ХVІІІ ст. були перекладені іншими європейськими мовами й використані окультними товариствами, зокрема на території Англії [21; 62].

Наведені вище факти виразно демонструють чітку тенденцію створення релігійних передумов для ОВ на території Франції. Крім суспільно-політичних чинників, які послабили матеріальну базу традиційної форми релігії, антирелігійні процеси, що були притаманні епосі Просвітництва, підірвали авторитет та ідеологічну складову Церкви, яка тривалий період мала монополію на формування світоглядної парадигми суспільства. Водночас створений ідейний вакуум унаслідок руйнації старої сакральної моделі сприяв підвищенню попиту на альтернативну форму релігії, що також спонукало окультистів до створення у ХVІІІ ст. таємних езотеричних організацій як окремої суспільної інституції. Продовження цього процесу, чітко простежується в ХІХ ст. але вже в більш масштабній формі. Як зазначено вище, в історіографії таємних езотеричних товариств цей феномен називають ОВ.

Проте релігійна криза як чинник активізації езотеричних таємних товариств була притаманна не лише Франції. Однією з головних локацій ОВ була Британія, де в ХІХ ст. релігійна парадигма суспільства стрімко змінювалася. Було б некоректно стверджувати, що релігійна ситуація, яка склалася на території Британії, має спільні передумови із Францією.

Основною відмінністю британської релігійної ситуації є відсутність репресій проти традиційних інститутів релігії. Досить чітко це демонструють статистичні дані. Станом на середину XIX ст. на території Британії налічувалося 34 467 місць для публічного служіння та 14 077 місць, установлених в Церквах [57, с. 433].

Британський дослідник Дж. Кокс зауважує, що не коректно оцінювати стан релігійної ситуації, опираючись лише на дані про відвідуваність церковних закладів. Він зазначає, що приблизна кількість релігійних рухів різноманітного походження перевищувала 35 найменувань, які свідчать про кризовий стан традиційної сакральної парадигми та прагнення суспільства до альтернативних форм реалізації духовних потреб [57, с. 433]. Через те, що езотеричні таємні товариства – специфічна форма релігійної інституції, котра перебувала в межах релігійного й соціально-культурного простору Британії, вплив ситуації, що склалася в сакральній парадигмі британського суспільства на активізацію та становлення езотеричних організацій, був суттєвий. Про це свідчить той факт, що в період із другої половини XIX ст. і до початку XX ст. на території Британії було створено близько 11 езотеричних товариств, що є найбільшим показником у Західній Європі та підтверджує наявність релігійної кризи, котра спонукала людей до пошуків альтернативних форм реалізації сакральних потреб, однією з яких були містичні організації [100, с. 8–9].

Водночас констатація факту наявності релігійної кризи не дозволяє висвітлити сутність і основні причини її виникнення. Тому, це питання в контексті дослідження потребує більш детального розгляду. Як на території Франції, так і на Британських островах релігійна криза мала комплексний характер та складалася з певних чинників. Однією з головних причин руйнації традиційної сакральної системи була втрата довіри до Англійської Церкви з боку середнього класу та жителів міст, кількість яких у XIX ст. стрімко зростає. Втрату довіри до англійського культу зазвичай пов'язують зі стагнацією безпосередньо інституції та нездатністю церкви реагувати на

стрімкі перетворення в суспільстві [73, с. 12]. Збільшення альтернативних релігійних культів (особливо християнських) зумовлене саме тим, що нові сакральні рухи були більш демократичними й орієнтованими на актуальні тенденції суспільства. Апофеозом занепаду традиційної релігійної системи Британії заведено вважати саме другу половину XIX ст., що синхронізується з активною фазою розвитку ОВ [57, с. 438, 446].

Окрім очевидної недовіри до Англійської Церкви й активізації альтернативних форм християнства, суттєвий вплив на посилення кризи мав містичний рух «спіритуалізму», що набув значної популярності в британському суспільстві Вікторіанської епохи. Як зазначають Н. Гудрік-Кларк цей містичний феномен отримав таку підтримку в Європейському суспільстві, що перетворився на повноцінний релігійний рух [47, с. 187–188].

Історія спіритуалізму починається з Північної Америки середини XIX ст. Цей регіон був нестабільною соціальною системою, де релігійна криза досягла апогею та заохотила суспільство до пошуків нової сакральної моделі [53, с. 1075]. Саме в цей період у місті Нью-Йорк дві сестри Маргарет та Кейтлін Фокс почали систематично отримувати «повідомлення зі Світу мертвих» у вигляді певних звуків на території власного будинку. Згодом у домі, де відбувалися паранормальні явища, були знайдені останки мертвої людини, що спонукало сестер до встановлення зв'язку між сумнівними звуками та наявністю мертвих, які згідно з їхньою теорією можуть вступати в контакт із живими людьми. Представлена теорія набула неабиякої популярності серед значної кількості населення, незважаючи на класову належність. Чимало людей почали експериментувати з цією теорією та доповнювати її новими матеріалами. Спіритичні сеанси були вкрай подібними до театральних постанов, що супроводжувалися різними фізичними явищами, як-от пересування меблів, брязкіт монет і поява різних звуків. Така релігійна форма не лише задовольняла попит в альтернативній сакральній системі, але і суттєво впливала на психічний стан людини [52, с. 237]. У Британії спіритуалізм активізувався в 1852 році завдяки діяльності

медіумів Марії Хайден та Деніела Х'юма, котрі проводили видовищні спіритичні сеанси з левітацією та іншими фізичними явищами [47, с. 187].

Стрімке поширення спіритуалізму на території Західної Європи, а особливо Британії, було зумовлене суспільно-економічними передумовами, які були нерозривно пов'язані з релігійною кризою й езотеричними таємними товариствами. Одним із ключових суспільно-економічних процесів, де Британія лідирувала, була так звана Індустріальна Революція, якій характерне посилення промислового потенціалу країни. Результатом цього процесу стало збільшення кількості населення в містах і піднесення значимості середнього класу в суспільстві. До середнього класу, або буржуазії належить прошарок населення, яке отримує прибуток, не беручи участі в промисловій діяльності та не маючи державницьких привілеїв. Зазвичай середнім класом уважали банкірів, юристів, торговців, вчителів, лікарів і представників переважно дрібного бізнесу. Західна Європа була місцем скупчення саме цього класу. Згідно зі статистичними даними, наведеними істориком Джоном Мерріманом, відсоток буржуазії від загальної кількості населення на території Західної Європи складав приблизно 25%, що було досить високим показником. Тоді як, наприклад, кількість представників середнього класу на території Російської імперії не перевищувала 2% від загальної кількості населення [72, с. 533–534].

Проте посилення впливу буржуазії як соціального елементу пов'язане не лише із суспільно-політичними процесами. Середній клас був однією з найактивніших суспільних груп як в інтелектуальному, так і в релігійному сенсі [57, с. 436]. Отже, буржуазний прошарок суспільства став фактично основною силою, що сприяла розвитку альтернативних форм релігії, до яких належить окультизм та спіритизм [73, с. 12]. Саме спіритуалізм є однією з ключових альтернативних форм, котрі активно популяризувалися завдяки ініціативній діяльності середнього класу. Наукові досягнення й спрямування на матеріалістичну модель Світу психологічно дезорієнтували значну кількість релігійного населення. Крім того, як зазначалося вище, одним з

елементів релігійної кризи Британії була певна відстороненість Англіканської Церкви від широкого загалу, особливо в ритуальному контексті. До того ж спіритуалізм був досить «демократичним» і дозволяв реалізовувати свої сакральні потреби представникам будь якого соціального класу або релігійного культу. Такий підхід сприяв масовій популяризації спіритуалізму як альтернативної релігійної доктрини в британському суспільстві, особливо серед представників буржуазії, що посилювало кризу та спричиняло занепад традиційної сакральної моделі [73, с. 18–19].

Наведені вище факти констатують наявність релігійної кризи та визначають рівень її впливу на Західноєвропейське суспільство. Проте езотеричні товариства як частина суспільства й релігійний інститут стають одним із флагманів цього процесу. Хоча релігійна криза мала різні передумови виникнення та форми у Франції і Британії, проте в її наслідках у вигляді руйнації традиційної сакральної парадигми соціуму було чимало спільного, що вплинуло на активізацію окультних товариств. У цьому контексті езотеричні організації представлені як альтернативна форма релігії, що задовольнила сакральні потреби переважної частини суспільства другої половини XIX ст.

2.2. Вплив наукової думки на активізацію езотеричних таємних товариств

Одним із ключових суспільних процесів, що проходив на території західноєвропейського регіону, був розвиток науки як однієї з головних соціальних концепцій. Як і релігійну кризу, джерела становлення наукової моделі світу доцільно розглядати на території Франції XVIII ст. Цей період, як зазначалося вище, заведено вважати епохою Просвітництва, коли інтелектуалізм та свобода мислення були головним орієнтиром освіченого суспільства. Однією з основних особливостей цієї епохи, відмінною від інших, доречно визначити прагнення інтелектуальної меншості

популяризувати ідеї інтелектуалізму та критичного мислення серед більшості населення [72, с. 312].

Французьке Просвітництво поділяють на три великих етапи, пов'язаних із французькими філософами: Ш.-Л. де Монтеск'є, Вольтером (Франсуа Марі Аруе), та Ж.-Ж. Руссо, які фактично сформували нові концептуальні підходи до науки, економіки, політики і права. Доречно зауважити, що цей процес відбувався не лише у Франції, а й охоплював різні частини Європи [72, с. 312-313]. Утім, такі світоглядні елементи, як політичні ідеології або певні соціальні конструкти та їх вплив на езотеричні таємні товариства розглядатимуться в третьому параграфі другого розділу. У контексті ж цього параграфу досліджується вплив і зв'язок наукової парадигми на становлення езотеричних таємних організацій у ХІХ ст.

Важливим компонентом ідеології Просвітництва вважається залучення до вивчення світу наукових та емпіричних методів. Станом на ХІХ ст. роль науки й академічного знання стає головним орієнтиром суспільства. Зокрема, британські вчені-натуралісти прагнули створити культуру, яка орієнтуватиметься на науку та буде звільнена від релігійного впливу [24, с. 99–100]. Зважаючи на таке положення наукової думки в європейському суспільстві, слід зауважити, що цей вплив поширювався і на езотеричні таємні товариства як компонент соціальної моделі. Вище зазначено, що епоха Просвітництва з її науковою орієнтацією майже повністю зруйнувала релігійну парадигму Європи, особливо традиційні сакральні форми. Але щодо езотеричних товариств виникла доволі парадоксальна ситуація, яка полягала в тому, що розвиток науки позитивно вплинув на становлення й активізацію езотеричних організацій [49, с. 40]. Згідно з теорією Н. Гудріка-Кларка це зумовлено тим, що перші окультні товариства ХVІІІ ст., які сформувалися на території Західної Європи, крім містичних доктрин, як-от: герметизм, астрологія та магія – покладалися на здобутки науки і прихований потенціал людського розуму. Водночас наукова революція та технічний прогрес суттєво вплинули на тодішню модель світу, особливо середовище

представників середнього класу. Технічні розробки, такі як: «Лейденські банки», громовідвід, літаючі кулі та керований політ – уражали суспільство. Крім того, ряд наукових відкриттів, як-от гравітація, що була описана І. Ньютоном, електрична енергія, яку досліджував Б. Франклін, відкриття газів Д. Блеком та Г. Кавендішем, демонстрували, наскільки люди не обізнані в елементах, із яких складається Світ, що посилювало вплив езотеричних ідей у контексті пошуку прихованих сил природи [47, с. 173–174].

Проте недоречно вважати, що абсолютно всі компоненти науково-технічної революції позитивно вплинули на діяльність і становлення езотеричних організацій. Значна кількість учених була скептично налаштована щодо окультних ідей, але деякі напрями, які сформувалися під впливом наукової доктрини, вплинули на становлення й активізацію езотеричних товариств [13, с. 43-44]. До таких напрямів належить так званий месмеризм, який у контексті наукового обґрунтування став одним із найпопулярніших концепцій XVIII–XIX ст. Засновником цієї псевдонаукової теорії вважається Франц Антон Месмер, який народився у 1734 році на території Швабії. Із дитинства А. Месмер навчався в єзуїтській школі, де активно вивчав філософію й теологію, що згодом відобразилося на його містичному баченні Світу. У 1760 році А. Месмер розпочав навчання медицини у Віденському університеті, де досліджував прихований вплив космічних і природних явищ на організм людини. Результатом дослідницької діяльності А. Месмера стала дисертаційна робота на тему «Вплив планет на тіло людини», яку він захистив у 1766 році. Саме в цій роботі були сформовані базові принципи концепції месмеризму, що полягала в наявності в організмі людини прихованої субстанції, яка має езотеричні властивості [30, с. 223].

Після захисту дисертації А. Месмер отримав статус лікаря та, починаючи з 1767 року, практикував медичну справу у Відні. У процесі медичної діяльності, яка доволі часто була пов'язана із хворобами нервової системи, А. Месмер установив зв'язок між лікуванням нервових розладів та

його теорії так званої «універсальної речовини» (далі УР), що знаходиться в тілі людини. Згідно з концепцією А. Месмера, використовуючи УР, можна впливати на різні системи організму та поліпшувати психічний стан пацієнтів. Використовуючи певні засоби, як-от магніти, А. Месмер досяг доволі успішних результатів, що зробило його відомим на території багатьох країн Європи. Популяризації цієї концепції також сприяло залучення А. Месмером прикладів лікування хвороби різними представниками езотеричного руху, які запевняли, що використовують силу власної енергії. А. Месмер запевняв, що людина хворіє через дисбаланс УР у тілі, тому він продовжував створювати методики впливу на організм, які містили різні форми масажу, використання снодійного та маніпуляції з металами [39, с. 62].

Одним із ключових прагнень А. Месмера було визнання його методики, яку він «охрестив» як «тваринний магнетизм», науковою спільнотою. Медична спільнота Відня була налаштована доволі скептично та не прагнула визнавати месмеризм офіційним медичним методом. Через це А. Месмер у 1778 році приймає рішення переїхати до Парижа, де популяризація наукового підходу у вивченні різноманітних явищ була максимальною [47, с. 175–176].

Прибувши до Парижа, А. Месмер оселився в приватному маєтку та почав практикувати методику лікування. Доволі швидко він став знаним і популярним, особливо серед представників елітарної частини суспільства. Заможні громадяни активно зверталися до А. Месмера й розповідали іншим про дієвість його методів. Окрім значної кількості пацієнтів, А. Месмер мав чимало учнів і послідовників, особливо з медичної сфери. Месмеризм став настільки популярним, що прикував увагу французької влади. Із метою аналізу методів А. Месмера у 1784 році Королівське наукове товариство скликало спеціальну комісію, завданням якої було визначення ефективності впливу «тваринного магнетизму» на організм людини. До складу ввійшли доволі авторитетні вчені того часу, серед яких слід виділити Антуана Лорана

де Лавузье, Жана Сільвена Бейлі та американського політичного діяча й винахідника Бенджаміна Франкліна. Висновки вчених щодо методики месмеризму були доволі невтішні через те, що УР не була знайдена, а більшість практик, на думку дослідників, належали до активізації уяви. Такий вердикт комісії підірвав авторитет А. Месмера, що спричинило його від'їзд із Парижа та припинення медичної діяльності [53, с. 76–77].

Активні суспільно-політичні процеси, як-от Велика французька революція та наполеонівські війни, послабили увагу європейців до наукових та езотеричних теорій. Але на початку ХІХ ст. популярність месмеризму знову стрімко зростає. Орієнтація тодішніх учених на наукову методологію сприяла вдосконаленню вивчення месмеризму в контексті академічної наукової парадигми. Зокрема, у Франції месмеризм продовжує цікавити значну кількість дослідників. Уже в 1813 році Жозеф-Філіп-Франсуа Дельоз опублікував книгу «Критика історії тваринного магнетизму», де, крім опису месмеризму, значна увага приділена особистій волі лікаря, який спрямовував енергію на тіло хворої людини. Приблизно у 1819 році португальський абат Хосе Кустодіо де Фарія, котрий жив у Парижі, опублікував книгу «Ясний сон», у якій запевняв, що ніякої УР не існує, але цілющого ефекту можливо досягти, використовуючи магнітні засоби. Саме ця робота згодом вплине на Олександра Бертрана та його «Трактат про лунатизм», який мав неабиякий успіх серед європейської медичної спільноти щодо питання вивчення трансових станів [47, с. 182–183].

Окрім Франції, концепт месмеризму активно просувався на території Британії. Доречно зауважити, що тенденція становлення такої практики була започаткована на території континентальної Європи, оскільки більшість послідовників месмеризму отримали досвід саме там. Британські острови досить привітно зустріли вчення А. Месмера. Видатний французький лікар-гомеопат Жюль Дени Дюпоте Сенвуа активно практикував месмеризм на території Англії, починаючи з 1837 року. Одним із найвідоміших представників цього руху був видатний лікар і професор медицини Джон

Елліотсон, який під впливом Ж. Сенвуа у 1837 році став палким прихильником «тваринного магнетизму». Д. Елліотсон доволі відповідально віднісся до цього напрямку в лікуванні та проводив свої експерименти в палатах лікарні. Також одним із провідних адептів теорії месмеризму був шотландський хірург Джеймс Брейд, який працював у Манчестері. Із концепцією А. Месмера Дж. Брейд ознайомився в 1841 році та став її послідовником. Але його як лікаря не задовільнили пояснення щодо УР та її впливу на людину. Тому, Дж. Брейд почав досліджувати цей процес у контексті наукового підходу та в 1843 році видав дві фундаментальні роботи на цю тему – «Нейріпнологія» та «Пояснення нервового сну», у яких висвітлив месмеризм як вплив на нервову систему і мозок завдяки певним фізичним маніпуляціям [47, с. 183–184].

Окрім того, одним із ключових показників масової популярності вчення А. Месмера доцільно вважати наявність певних друкованих видань на території Західної Європи, присвячених месмеризму. Зокрема, вищезгаданий Д. Елліотсон у період з 1843 до 1856 років видавав журнал «Зойст», який висвітлював винятково теми месмеризму та наближених до нього наукових здобутків [91]. Водночас у Франції в період 1878–1879 років виходив друком журнал «Месмеризм», у котрому також розглядалися актуальні теми цього спрямування [78].

Така активна популяризація концепції А. Месмера в суспільному та науковому середовищі суттєво впливала на окультний рух. Зокрема, Е. Леві, який вважається ключовою фігурою ОВ, у своїх роботах досліджує концепцію «тваринного магнетизму». Наприклад, у праці під назвою «Історія магії» Е. Леві акцентує увагу на вченні А. Месмера та висвітлює основні тези його теорії в контексті історичного опису [63, с. 414–417]. Окрім того, у фундаментальній езотеричній роботі «Догма та ритуал Вищої Магії», яка датована 1861 роком, Е. Леві осмислює теорію А. Месмера в контексті окультної традиції та акцентує на тому, що саме А. Месмер розкрив один із найважливіших принципів магічної практики [62, с. 53]. У цій праці автор

наголошує на важливій ролі месмеризму в практиках ритуальної магії як ключового компонента в процесі виконання ритуалу [63, с. 84]. Також про значний вплив концепції А. Месмера на Е. Леві свідчить листування між французьким окультистом та бароном Спіддарі в 1861–1863 роках. Особливістю цього листування було те, що Е. Леві проводив дистанційне навчання барона, тому чимало матеріалу присвячено вивченню магічної практики, у контексті якої Е. Леві акцентував увагу на магнетизмі як одному з важливих компонентів цієї системи [64].

Окрім робіт Е. Леві, вплив месмеризму чітко простежується в інших представників французького ОВ, але більш пізнього періоду. Наприклад, видатний окультист Папюс, який відродив езотеричний Орден Мартиністів у другій половині XIX ст., також приділяв значну увагу магнетизму у своїх ритуалах. Доречно зазначити, що Папюс за фахом був лікарем та досить часто залучав до своїх магічних практик здобутки тодішньої медицини. Цей тезис доволі виразно продемонстровано у фундаментальній роботі «Окультна наука», яка була видана у 1891 році. У цій книзі розглядається широкий спектр езотеричних питань, зокрема і «тваринного магнетизму». Папюс високо оцінює здобутки й роботу А. Месмера, підносячи його теорію на один рівень з іншими вагомими езотеричними традиціями [74, с. 147]. Також автор розкриває історичний аспект цієї концепції та акцентує на висвітленні основних положень месмеризму в контексті окультної практики [74, с. 1009–1011].

На діяльності іншого відомого окультиста другої половини XIX ст. Станіслава де Гуайта, який у 1887 році заснував езотеричну таємну організацію під назвою «Кабалістичний Орден Троянди та Хреста», також позначилася теорія А. Месмера. Підтвердити факт впливу месмеризму на теорії та практики С. де Гуайта виявилось складніше, ніж в інших французьких окультистів. Зумовлено це тим, що Орден С. де Гуайта був таємним, що ускладнює вивчення його внутрішніх доктрин. Але зберігся архівний документ «Окультна бібліотека Станіслава де Гуайта», датований

1899 роком. У цьому списку представлені книги та магичні гримуари з особистої бібліотеки С. де Гуайта, які складають 2 227 одиниць. Із цієї кількості джерел близько сотні присвячені «тваринному магнетизму» та концепції А. Месмера, що свідчить про посилену зацікавленість французького окультиста месмеризмом [85]. Окрім Франції, вплив концепції А. Месмера на езотеричні таємні товариства простежується і на території Британії. Наявність чималої кількості матеріалів, присвячених «тваринному магнетизму» свідчить про посилений інтерес британських окультистів до цього явища [24, с. 130–131].

Проте месмеризм був не єдиною складовою наукової думки, що впливала на становлення й активізацію езотеричних таємних товариств у другій половині XIX ст. Розглянутий у попередньому параграфі спиритуалізм, у контексті релігійної кризи також мав посутнє значення в науковій сфері XIX ст. Флагманом цього феномену на території Західноєвропейського регіону є Британія. Зародженню цього процесу, саме на Британських островах сприяло суспільне середовище. Як зазначає канадська дослідниця Е. Батлер, другій половині XIX ст. була притаманна особлива інтелектуальна модель, яка об'єднала науковий емпіризм та ідеалізм і перетворилася в специфічну ідейну конструкцію. Особливістю цього періоду на світоглядному рівні визначаємо те, що наукові підходи використовувалися для пошуку й підтвердження об'єктивного знання, які були за межами людського сприйняття. Саме на цих позиціях сформувалася особлива форма Вікторіанського окультизму, що нерозривно пов'язаний із науковою думкою [24, с. 166].

Як зазначено в попередньому параграфі, спиритуалізм фактично став новою релігійною формою для значної кількості населення різного соціального статусу Британії та інших країн Західної Європи. Утім, із самого зародження цього явища на Європейському континенті у 50-х роках XIX ст. до нього була прикута увага інтелектуальної спільноти. Безліч людей, котрі заявляли про свої спиритуалістичні здібності, виявилися звичайними

шахраями, але більшість послідовників цієї концепції щиро вірили в здатність викликати духів померлих людей. Через це чимало спіритуалістів намагалася не лише підтвердити експериментально наявність таких здібностей, але й зрозуміти механізм роботи цього феномену. До того ж процесу сприяло два вагомих фактори: по-перше, активна популяризація спіритичної практики максимально посилила суспільний інтерес, який чітко демонструють статистичні дані, де кількість спіритичних груп на території Британії перевищує 200 організацій; по-друге, до лав спіритуалістів належала значна кількість науковців, навіть представників Королівського наукового товариства, що було одним з найавторитетніших центрів науки [24, с. 167].

Проте британський спіритуалістичний рух виділявся серед інших країн Європи не лише своєю масовістю, але й організованістю. Це підтверджує той факт, що англійським спіритуалістам удалося одним із перших заснувати «Національну федерацію спіритуалістів» у 1891 році та ряд інших об'єднань, як-от «Асоціація спіритуалістів». Представлені організації були створені з метою координованої роботи британських спіритуалістів, що свідчить про важливість і рівень впливу спіритуалізму [53, с. 1080].

Така феноменальна організованість та активність цього езотеричного напрямку сприяла підвищенню рівня популярності в науковому середовищі, особливо в контексті експериментального вивчення спіритуалізму). Як зазначає Н. Гудрік-Кларк, починаючи із середини XIX ст., позитивістська наукова парадигма, що сформувалася на території Британських островів, містить спіритуалізм у своєму спектрі інтересів. Переважна більшість досліджень та експериментів, пов'язаних зі спіритуалістичними практиками, проводилися в межах вивчення психічних особливостей людини. Саме в психічному потенціалі індивідів більшість Вікторіанських учених намагається збагнути спіритуалізм. Чимало вчених і філософів були зацікавлені в пошуках об'єктивного знання. Ініціаторами цих досліджень стали такі видатні британські мислителі й учені: В. Крукс, О. Лодж,

А. Р. Воллес, Л. Рейлі, Ф. Майєрс, Ф. Подмор та інші представники інтелектуальної еліти [47, с. 188].

Однак посилений інтерес до спіритуалізму з боку науки простежується в кінці XIX ст., а саме в період заснування в Лондоні «Товариства психічних досліджень» у 1882 році. Основоположником цієї організації був Генрі Сіджвік, один із найпопулярніших філософів XIX ст. Його прагнення до комплексного вивчення спіритуалізму за допомогою наукових методів схвалило чимало вчених, особливо серед фахівців Кембриджського університету. Головною метою цього товариства було відкрити й об'єктивне дослідження спіритуалізму з огляду на академічні стандарти. До лав товариства входили такі видатні вчені: Б. Стюарт, Л. Керолл, Е. Ленг, А. Бальфур, А. Теннісон та ін. Склад організації та її активна діяльність є достатнім свідченням того, що Вікторіанська наука з повагою ставилася до окультної традиції – спіритуалізму [73, с. 33].

Також доволі значимим є той факт, що в другій половині XIX ст. з'являється безліч журналів і періодичних видань, присвячених актуальним проблемам спіритуалізму. Значну популярність, особливо серед представників середнього класу, мали такі журнали, як «Британський спиритичний телеграф» (1857), «Спіритичний журнал» (1860). У цих виданнях розкривався широкий спектр тем, пов'язаних зі спиритуалістичними практиками та психічними здібностями людини, які, на думку авторів, могли впливати на встановлення контакту зі «світом мертвих» [87; 90].

Доречно зауважити, що популярність спіритуалізму існувала не лише на території Британії, але й у Франції. Незважаючи на те, що французький спиритуалізм не мав такої масової підтримки та дослідницької організації, як на Британських островах, кількість журналів, у яких висвітлювалися актуальні питання спиритичних практик та вивчення психічних здібностей людини, була доволі значною. Серед популярних тоді езотеричних часописів доцільно виділити журнал від назвою «Спірит» за редакцією видатного спиритуаліста Аллана Кардека, який фактично став головним

популяризатором цього містичного напрямку [80]. Під кінець XIX ст. у Франції стають популярними журнали, що досліджують спіритуалізм, гіпнотизм, паранормальні явища й різні психічні стани людини, як-от гіпноз. На відміну від Британії, де журнали виходили у світ протягом усієї другої половини XIX ст., французькі часописи з'явилися приблизно у 80-х роках. Кількість журналів була досить значною і в деякі періоди перевищувала число британських видань, що свідчить про посилену суспільну та наукову зацікавленість цією темою на території Франції [79].

Слід зазначити, що спіритуалізм сприяв не лише пошукам нової духовної форми й активізації езотеричних таємних товариств, але і впливав на становлення цих організацій. Зокрема, лідери АТР, яке було створене й активно діяло в середині XIX ст., – В. Вескотт, С. Л. Макгрегор Мазерс, В. Вудман та інші члени займалися спіритичними практиками і формували свої містичні доктрини під впливом спіритуалізму [9, с. 80, 90]. Водночас спіритуалізм сприяв розвитку та становленню Теософського товариства. Лідер цієї організації О. Блаватська в 1873 році переїхала до США, які вважаються батьківщиною спіритуалізму. Починаючи з 1874 року, О. Блаватська разом із Генрі Олкоттом починає активно практикувати спіритичні сеанси та брати участь у діяльності спіритуалістичних спільнот. Окрім того, вона значною мірою підтримувала теоретичне вдосконалення спіритичних концепцій завдяки написанню статей на цю тему. Незважаючи на те, що О. Блаватська отримала перший спіритичний досвід на території США, вплив ідей достатньо позначився на доктрині ТТ, яке активно діяло на території Західної Європи в другій половині XIX ст. [47, с. 214–215].

Також доволі значимим є факт впливу спіритичних доктрин на діяльність популярного езотеричного товариства XIX ст. – Ордену 33. Доречно зауважити, що ряд впливових езотеричних організацій вороже ставилися до спіритуалізму, оскільки вважали цей напрям недостатньо досконалим в окультному сенсі. До цієї плеяди езотеричних товариств належить і Орден 33, де заборонялися спіритичні сеанси. Але, значна

кількість adeptів Ордену долучилася до лав організації під впливом спіритуалізму. Такі видатні діячі Ордену, як Ф. Єйтс, В. Крукс, Ф. Кук та інші активно використовували спіритуалістичні практики, навіть під час членства в Ордені 33 [73, с. 69–70].

Проте спіритуалізм та дослідження психічних явищ не були єдиною науковою тенденцією другої половини XIX ст., що активно впливала на активізацію езотеричних таємних товариств. Однією з головних тенденцій Західноєвропейської науки було посилення зацікавленості вивченням походження людини та її ролі в природній системі. Походження людини досліджує спеціальна наука – антропологія, яка в період XIX ст. використовувала абсолютно нові принципи та підходи до вивчення людської цивілізації. Попередні спроби висвітлити початки походження людства ґрунтувалися на принципах теології та релігійної моделі Світу, але нові теоретичні засади наукової думки, які сформувалися на основі робіт Ч. Дарвіна, кардинально відрізнялися від традиційної антропологічної парадигми [24, с. 162–163].

Приводом до нового напрямку в науці була публікація англійським дослідником-природознавцем Чарльзом Дарвіном роботи «Походження видів» у 1859 році. [90, с. 32]. Основою цієї праці є теорія еволюційного процесу перетворення біологічних видів як основи становлення живих істот та конкретно людини. Саме теорія походження видів стала популярною завдяки двом ключовим принципам походження людини, які були цілковито антагоністичними до традиційного світогляду суспільства, християнського характеру. По-перше, Ч. Дарвін у своїй теорії, заснованій на спостереженнях за тваринами, створив гіпотезу щодо еволюційного перетворення біологічного виду під впливом зовнішніх факторів. По-друге, автор наполягав на тому, що людина також є продуктом еволюції, який був створений не Богом, як це стверджували вчені-традиціоналісти, а внаслідок природного відбору й розвитку серед більш примітивних організмів під впливом зовнішнього середовища. Доречно зауважити, що ідеї

еволюціонізму в процесі становлення живих організмів були розглянуті разом із іншими європейськими ученими. Серед палких прихильників нової наукової парадигми такі дослідники: Жан Батіст Ламарк, Джордж Джон Романес, Томас Мальтус, Ернст Геккель та найвпливовіший учений Альфред Рассел Воллес, який фактично паралельно Ч. Дарвіну розробив подібну теорію еволюції біологічних організмів [90, с. 69].

Представлений науковий напрям зумовлював посилений інтерес у значній кількості інтелектуалів Західної Європи. Як зазначено в першому параграфі цього розділу, суспільствам Британії та Франції притаманна релігійна криза як симптом руйнації традиційної світоглядної парадигми. Тому, еволюційна теорія Ч. Дарвіна та інших дослідників була не просто антагоністичною до релігії науковою гіпотезою, вона стала фактично аксіологічним орієнтиром, де індивідуалізм і боротьба за існування стають головним мотивом життя. Найбільший внесок у вдосконалення цієї теорії на суспільному рівні здійснив британський дослідник Г. Спенсер, який перетворив еволюційну ідею Дарвіна-Воллеса на соціальну модель.

Фактично, Г. Спенсер описав механізм еволюційного процесу біологічних видів у контексті соціуму й боротьби організму за краще життя, що можна виразити в теоретичній формулі «перемагає сильніший». Зокрема, роботи Дарвіна, Воллеса та Спенсера створили абсолютно нову світоглядну модель, де, на відміну від християнської парадигми, котра протягом тривалого часу була головною ідеологією суспільства і мала чітку «вертикальну» орієнтацію, в якій людина створена Богом і поверталася до Бога після смерті, нова система ідей, що формувалася на засадах еволюційної теорії, пропонувала геть інше бачення Світу, де жорстка система законів розвитку створювала матеріалістичний образ людини як частини природи [90, с. 69-70].

Наведені вище факти свідчать про значну зацікавленість теорією еволюції вчених і філософів. Така важлива концепція суттєво впливала на різноманітні світоглядні моделі, а езотеричні таємні товариства як одна з

ключових частин суспільства потрапили під цей вплив. Проте ситуація, що виникла навколо езотеричних організацій під впливом еволюційних теорій, була парадоксальною. Як зазначалося вище, дарвінізм – антагоністичний до релігійного світогляду, але щодо окультних товариств еволюціонізм мав зворотній ефект. Підґрунтям цього парадоксу є становлення абсолютно нового наукового підходу, навіть до дослідження сакральних доктрин. Основною відмінністю нового підходу до вивчення релігії була орієнтація на раціоналізм та еволюціонізм під час висвітлення як історичного контексту, так і релігійного змісту. Особливо цей процес був притаманний антропології й дослідженню фольклору на території Британії. Через те, що релігійна концепція появи людини на Землі втратила свій авторитет, учені почали шукати нову інформацію в міфах стародавніх культур, які сприяли створенню еволюційних теорій у релігійному контексті, котрий був притаманний окультним товариствам [24, с. 162–163].

Найвиразніше вплив еволюціонізму на розвиток і становлення езотеричного руху простежуємо в історії ТТ. Варто зауважити, що ТТ як окультна організація суттєво впливала на езотеричні ідеї другої половини ХІХ ст. Ідейною основою ТТ є насамперед роботи лідерки О. Блаватської. Особливої уваги заслуговує книга «Таємна доктрина», у якій вичерпно висвітлена расова та космічна еволюції [21, с. 55, 191, 695].

Детальний огляд теософської доктрини здійснюватиметься в четвертому розділі дослідження, але доцільно проаналізувати деякі аспекти вчення О. Блаватської щодо питання еволюціонізму. Як зазначає сучасна дослідниця А. Оуен, теософська сакральна модель складалася із двох основних компонентів – науки й релігії, які представлені у вигляді еволюційних імперативів і релігійних концепцій, переважно буддійських. Теософська доктрина ґрунтується на неоплатонічній теорії еманаций, що розглядає людську сутність як відокремлення частини від Абсолюту і повернення до нього після смерті, та на східний концепт «Карми». Поєднання цих елементів сприяло формуванню еволюційної концепції, яка

базувалася на ідеї перетворення людського духу в різних аспектах буття, таких як: ментальний, астральний і фізичний. Важливу роль у цій концепції відіграють «закони Карми», що корегують індивідуальні перетворення людини, відповідно до її особистих здібностей [90, с. 34].

Окрім того, у своїх книгах О. Блаватська посилається на здобутки тодішньої науки. У публікації лідерки товариства простежуємо посилання на таких представників наукової спільноти: Ч. Дарвіна, А. Гейке, В. Б. Докінза та Д. Фіске [36, с. 223]. Також доволі показовим є той факт, що А. Р. Воллес, який був згаданий вище, як один із головних еволюціоністів, найімовірніше став адептом ТТ та під кінець життя переглянув свою теорію на користь ідей «духовної еволюції», що доповнювало теософську концепцію. Водночас його однодумець, учений-фізіолог Джордж Джон Романес, який обіймав посаду професора в Королівському інституті, відкрито вступив до лав ТТ, де активно захищав еволюційну теорію, але в межах доктрини космогонії О. Блаватської [90, с. 35–36].

Наведений вище опис сакральної доктрини О. Блаватської та інші факти свідчать про значний вплив на ТТ еволюційних теорій ХІХ ст. Цього висновку доходимо, зважаючи також на опосередковані факти щодо діяльності ТТ та його окремих адептів. Наприклад, у листах видатного діяча ТТ А. П. Сіннета, які в здебільшого були адресовані О. Блаватській, порушується питання еволюціонізму як людини, так і Світу. Слід зазначити, що обговорення цього аспекту езотеричної доктрини простежується в листуванні за 1882, 1884 та 1887 роки, а це засвідчує актуальність питання протягом тривалого періоду [3, с. 82–90, 186–189, 474–475, 491–497].

Проте еволюційна теорія та переформатування антропологічної науки вплинула не лише на теософів, але й на інших представників британського окультизму. Влучним прикладом впливу еволюційної теорії на прихильників езотеризму є видатна англійська окультистка Анна Кінгсфорд. Ця людина вважається авторитетною магичною практикинею й експериментаторкою другої половини ХІХ ст. А. Кінгсфорд була однією з небагатьох жінок, яка

змогла отримати медичну освіту та стати лікарем, що свідчить про її рівень ерудиції. До того ж деякі представники езотеризму, зокрема Едвард Мейтленд, були переконані, що А. Кінгсфорд має особливі магичні здібності та може вступати в контакт із «духами». Але, крім магичних практик, основною проблемою, якою переймалася А. Кінгсфорд, було протистояння науки й релігії. На думку окультистки, між релігійними доктринами та новою науковою думкою виникла велика «когнітивна прірва», що заважала порозумінню між людьми й розвитку суспільства. Тому, у 1882 році А. Кінгсфорд разом з Е. Мейтлендом публікують відому езотеричну роботу під назвою «Ідеальний шлях». Метою книги було примирення науки, релігії й окультизму в контексті взаємодоповнюючих систем, а також раціоналізація релігії як духовної форми [24, с. 113–114].

Починаючи з перших сторінок книги, автори чітко демонструють свою еволюційну спрямованість. Однією з провідних тем роботи є теорія про єдине джерело всіх релігій, але особлива увага приділена християнству та його містичній інтерпретації. Утім, містична інтерпретація християнської доктрини та спроби висвітлення теми створення Всесвіту ґрунтуються на еволюційній теорії. Саме еволюційний процес, який був однією з ключових концепцій ХІХ ст., накладається на систему християнського містицизму з метою примирення цих антагоністичних напрямів і створення більш сучасної сакральної доктрини, яка б могла відповідати тенденціям часу [61, с. 1–25].

За більш детального аналізу «Ідеального шляху» простежуються подібні теоретичні засади еволюціонізму, що були притаманні теософським доктринам. Зумовлено це тим, що А. Кінгсфорд і Е. Мейтленд були певний час адептами ТТ та навіть обіймали високі пости в Лондонській ложі Теософського товариства Великої Британії в 1883 році. Однак, через розходження в релігійних ідеях, авторам «Ідеального шляху» довелося залишити ТТ. Основний конфлікт виник через концептуальні розбіжності християнського містицизму, що обстоювала А. Кінгсфорд, та теософами, які орієнтувалися на буддійську традицію. Проте еволюціонізм як один із

головних компонентів доктрини був притаманний обом напрямам, незважаючи на релігійну модель. Також варто зауважити, що після виходу з ТТ, А. Кінгсфорд та Е. Мейтленд у 1884 році створили нову езотеричну організацію «Герметичне товариство», яка базувалася на теоретичних засадах Західної традиції містицизму [24, с. 118].

Водночас, окрім дослідження психічних здібностей людини та розвитку еволюційних теорій, на активізацію езотеричних таємних товариств впливали й інші тенденції наукової думки XIX ст. Як зазначалося вище, спеціалізація наук, а також пошук універсального культурно-релігійного джерела цивілізацій, особливо у фольклорі та стародавній міфології, сприяли розвитку історичної науки, що дозволяло з академічною точністю дослідити минуле. До того ж спеціалізації історичної науки слугувало два важливих фактори: по-перше, популяризація класичних творів філософів, письменників та представників мистецтва; по-друге, трансформація історичного підходу сприяла збільшенню кількості археологічних знахідок, які дозволяли більш чітко відтворити стародавню картину світу [24, с. 163–164].

Одним із основних напрямів дослідження Стародавньої історії, який вплинув на становлення й активізацію таємних товариств був Єгипет. Спеціалізація в цьому напрямі трансформувалася в самостійну науку – єгиптологію. Фактично єгиптологія – це наука, що вивчає Стародавній Єгипет у культурному, міфологічному, релігійному та соціальному контекстах. Зародження єгиптології як науки було доволі тривалим процесом та мало певні труднощі під час становлення в європейському науковому просторі.

Утім, як і більшість інтелектуальних тенденцій Західної Європи, передумови появи єгиптології пов'язані із суспільно-політичними процесами XVIII ст. Саме в цей період з'являються перші вагомі роботи щодо опису Стародавнього Єгипту. Флагманами цього напрямку стають Франція та Британія, як і в попередніх аспектах наукової думки. Першими дослідниками, котрі прагнули відкрити Стародавній Єгипет для європейського суспільства,

були мандрівники, які подорожували, на території Африки. У 1735 році в Парижі була опублікована книга за авторством французького консула Бенуа де Мейле, котрий працював в Каїрі в 1692–1708 роках. Книга мала назву «Опис Єгипту...» та містила в собі має багато цікавих зауважень про географію стародавньої та сучасної держави, стародавні монументи, традиції і релігії, уряд та торгівлю тощо. Робота також містила щоденники автора, у яких розглядався широкий спектр тем, присвячених Єгипту в його історичній перспективі [7, с. 89]. У 1773–1784 роках французький дослідник Антуан Кур де Жебелен видав дев'ять томів роботи під назвою «Первісний світ». Цю працю називають «алегоричною енциклопедією», у якій автор намагався розкрити походження релігій і різних традицій. Однією з головних тем цієї роботи є релігія, особливості культу та міфологічний контекст стародавнього Єгипту [5, с. 22].

На території Британії одним із перших дослідників стародавнього Єгипту був мандрівник Річард Покок, який у період 1737–1738 років вивчав на території Єгипту стародавні пам'ятки. Результатом його дослідження стала велика робота під назвою «Опис Сходу та деяких інших країн», у якій розглядалися пам'ятки стародавньої культури Єгипту. У 1745 році ця книга була видана в декількох європейських державах і, крім опису, доповнена малюнками пам'яток, що зробив Р. Покок [7, с. 89]. Також досить показовим є той факт, що у 1745 році Вільям Стюклі заснував «Єгипетське товариство», яке займалося дослідженням стародавнього Єгипту, зокрема посилену увагу члени організації приділяли вивченню ієрогліфів та писемності [7, с. 113].

Слід зазначити, що вплив єгиптології на становлення езотеричних таємних товариств розпочався також у XVIII ст. Зокрема, масони Карл Корренс та Бернхард Гіммен створили альтернативну історію МО, у якій біблейський персонаж Хам відправився до Єгипту, де під новим іменем Менес отримав таємне знання та заснував окультний Орден, від якого походять масони [26, с. 101]. Але, як зазначалося вище, засновником Єгипетського масонства у XVIII ст. вважають графа Каліостро, який у 1784

році створив «Устав Вищого Єгипетського масонства» на базі Ліонської ложі «Тріумф Мудрості», котра є однією з головних лож Франції [5, с. 24].

Процес становлення єгиптології як повноцінної науки розпочався саме у XIX ст. Найбільший внесок у початок академічного вивчення Стародавнього Єгипту зробила Франція, тобто військова експедиція Наполеона Бонапарта 1798 року, який відправив до цього регіону, крім військових, 167 учених різної спеціалізації. Окрім дослідження археологічних пам'яток Єгипту, фахівці вивчали землю, аграрні культури, правові відносини та багато інших суспільно-політичних аспектів цього регіону [7, с. 94-95]. Також про серйозність намірів французького уряду свідчить той факт, що 22 серпня 1798 року за наказом Наполеона був створений «Інститут Єгипту», членами якого переважно були французькі вчені, задля дослідження стародавнього Єгипту [7, с. 96-97]. Проте внаслідок військової поразки, яку потерпіли французькі війська від армії Британії у 1801 році, експедиція Наполеона разом із вченими були вимушені покинути Єгипет та передати англійцям майже всі археологічні здобутки, що вкрай позитивно позначилося на формуванні британської єгиптології. Водночас французьким ученим вдалося зібрати величезну кількість інформації щодо стародавнього Єгипту. Ці матеріали публікувалися об'ємними фоліантами під назвою «Опис Єгипту» із 1810 до 1813 та склалися із 17 об'ємних томів. У цих книгах змістовно висвітлений широкий спектр питань з історії стародавнього Єгипту, які доповнені значною кількістю малюнків. Зібрана інформація більшою мірою була унікальною та сприяла динамічному розвитку єгиптології по всій території Європи [7, с. 107-108].

Однак найголовнішим здобутком французької експедиції стає знахідка так званого Розетського каменю у 1799 році, який фактично зробив революцію як у дешифровці староегипетських ієрогліфів, так і в єгиптології в цілому. Розетський камінь – монумент, на якому нанесений текст двома мовами (староегипетською та грецькою), що дозволило зрозуміти стародавню мову [7, с. 101-102]. У 1822 році французький учений Ж.-

Ф. Шампольон в ході тривалих досліджень і залучення досвіду інших спеціалістів, зокрема видатного англійського винахідника Томаса Юма, зміг остаточно дешифрувати староегипетські ієрогліфи [7, с.132-134]. На думку сучасного дослідника Г. Богдана, саме дешифровку Розетського каменю доцільно вважати однією з головних подій, що сприяла впливу Єгипетської сакральної моделі на становлення і діяльність езотеричних організацій [26, с. 100].

Наведені факти, чітко засвідчують популярність єгиптології в європейському суспільстві, зокрема на території Британії і Франції, оскільки саме ці держави отримали найбільшу кількість артефактів та інформації щодо староегипетської культури. Як зазначено вище, на первісних етапах становлення єгиптології як науки езотеричні організації виявляли активний інтерес до сакральних та міфологічних аспектів Єгипту. Із метою більш об'єктивного висвітлення цього феномену варто виділити ряд передумов. По-перше, на відміну від інших стародавніх культур, як-от античної Греції, староегипетська культура була недостатньо досліджена та приховувала більше таємниць, що органічно поєднувалося з концепціями окультистів. По-друге, дешифровка єгипетських археологічних знахідок дозволила більш детально ознайомитися з пантеоном Богів, які вирізнялися своєю самобутністю, що розширювало компоненти езотеричних доктрин. По-третє, згідно з античними легендами на території стародавнього Єгипту перебував видатний Гермес Трисмегіст, який вважається праотцем таємного знання, що використовують окультисти. Спільно з новим науковим підходом староегипетська сакральна парадигма зайняла одну з ключових позицій в езотеричному русі Західної Європи [24, с. 165].

Однією з перших езотеричних організацій, що потрапила під «єгиптизацію», був МО, де ще у XVIII ст. почали з'являтися «Єгипетські устави». Проте варто зазначити, що в XIX ст. ця тенденція була продовжена. Найвідоміший масонський «устав» єгипетського спрямування – «Обряд Мемфісу-Міцраїму», започаткований у Мілані в 1805 французьким

окультистом Ф. Лечанже. Згодом у 1815 році організація потрапляє під керівництво братів Бедаррайд та переміщується до Франції. Доволі швидко «устав Міцраїму» стає популярним на території Франції та у 1833 році приймає до своїх лав Жана-Етьєна Марконі де Негре, котрий у 1838 році створив структуру 97 градусів та систему посвячення єгипетського характеру під назвою «Мемфійський обряд», що пізніше називатиметься «Обряд Мемфіса-Міцраїма». Слід зазначити, що традиція цієї організації продовжує своє існування в багатьох країнах сучасного світу [26, с. 101–102].

Як зазначалося вище, процес ОВ розпочався на території Франції в ХІХ ст. Тому, доречно акцентувати увагу на впливі єгиптології в контексті робіт французьких окультистів. Наприклад, у праці «Догма та ритуал вищої магії» Е. Леві описує принципи герметичної практики й акцентує увагу на її походженні з Єгипту [62, с. 109]. Водночас автор наголошує, що ініціативна окультна традиція була запозичена Західноєвропейськими магами саме з Єгипту [62, с. 114]. Окрім Е. Леві, видатний засновник Ордену Мартиністів Папюс також акцентував увагу на єгипетських ритуалах посвячення та їх ролі в езотеричній традиції [74, с. 62, 86]. Автор доволі часто у своїх роботах досліджує сакральну традицію Стародавнього Єгипту [74, с. 12, 16, 24, 26]. Також в архівному документі опису бібліотеки засновника «Кабалістичний Орден Троянди та Хреста» С. де Гуайта налічується близько сотні джерел, присвячених Єгипту та його сакральній традиції, що свідчить про вплив цього феномену на С. де Гуайту зокрема і французьких окультистів у цілому [85].

Під час висвітлення впливу єгиптології на Британських островах доречно розглядати цей процес у контексті історії езотеричних організацій. Наприклад, у 1867 році було засноване АТР, яке вважається прародичем Ордену 33. У цьому товаристві використовувалися більш примітивні ритуальна та ініціативна моделі, ніж в Ордені 33, але основним сакральним і релігійним базисом організації був герметизм і староегипетська релігійна система [53, с. 544, 552]. Водночас ТТ, що було вкрай популярним на

території Західної Європи, теж мало у своїх доктринах елементи єгипетської релігійної традиції. Це засвідчує той факт, що один із визначних окультних трудів лідерки теософів О. Блаватської має назву «Викрита Ізіда» на честь однієї з головних єгипетських богинь [53, с. 552].

Однією з провідних тенденцій езотеричного руху другої половини XIX ст. було створення окультних організацій з чіткою орієнтацією на староегипетську сакральну модель, яка була виражена навіть у назвах. Досить виразно це демонструють такі товариства: «Герметичне Братство Луксору», «Герметичний Орден Єгипту» та Орден 33, які були створені в другій половині XIX ст. [53, с. 486–487, 552–554]. Найвпливовішим товариством був Орден 33, створений у 1888 році. Це товариство мало розгалужену мережу храмів на території Британії, та майже всі вони були названі на честь Богів єгипетського пантеону, як-от: Ізіда, Гор, Атум-Ра та ін. Але не лише назви Орденів мали чітку єгипетську складову, фактично зміст магічних практик, які викладалися в цих організаціях, теж був єгипетського спрямування [24, с. 60–61, 89–91]. Зокрема, ритуальна система, як і назви товариств, не були фантазіями їх засновників, а формувалися з матеріалів, що представляла тодішня єгиптологія. Наприклад, один із засновників Ордену 33 Семюел Лідделл МакГрегор Мазерс, витратив чимало часу на роботу в Британському музеї задля створення теоретичної й окультної бази «Єгипетських ритуалів» [47, с. 198].

Наведені вище факти свідчать про суттєвий вплив компонентів наукової думки Європи на діяльність і становлення езотеричних таємних товариств у другій половині XIX ст. Варто зазначити, що ключовими напрямками науки, які здійснили найсуттєвіший вплив на езотеричні Ордени, є вивчення психічних здібностей людини, популяризація еволюційної теорії та розвиток єгиптології. Кожен із цих напрямів був відображений як у роботах лідерів окультного руху, які формували релігійно-філософський зміст організацій, так і в окультній діяльності товариств, що зазвичай позначалося на ритуальній практиці.

2.3 Активізація езотеричних таємних товариств та вплив світоглядної моделі суспільства на їх діяльність

На відміну від релігійних і наукових чинників, які можна систематизувати за певними змістовними та практичними ознаками, ряд ідейних передумов, що більш опосередковано впливали на діяльність езотеричних організацій, не мають чіткої парадигми. Тому в цьому дослідженні вони були об'єднані у «світоглядну» модель, бо за своїм характером належать до світоглядної системи людини. На нашу думку, світоглядні чинники складаються з таких компонентів: популяризація політичних ідеологій, зміна правових відносин, філософські тенденції XIX ст. та вплив культурної моделі суспільства.

Незважаючи на те, що політична сфера діяльності людей доволі далека від езотеричних таємних товариств, вплив політичних тенденцій охоплює більшість елементів суспільства. Процес урбанізації та Промислова революція, що була притаманна Західноєвропейському регіону XIX ст., сприяла розгортанню соціалістичної ідеології переважно серед містян та представників «пролетаріату». Ця тенденція особливо чітко відображається на території Британії, де Промислова революція розпочалась набагато раніше, ніж в інших країнах Західноєвропейського регіону. Уже на початку XIX ст. активізується соціалістичний рух, який стрімко набирає обертів серед пролетаріату та прогресивної інтелігенції. Доречно зауважити, що становлення комуністичної ідеології проходило в Англії, а місцем знаходження головних ідеологів соціалістичного напрямку К. Маркса був Лондон [72, с. 513-515, 567-568].

Схожі суспільно-політичні тенденції були й на території Франції, але пізніше. Зумовлено це тим, що події Великої французької революції та військові походи Наполеона зменшили увагу як уряду, так і суспільства до економічних питань. Утім, у середні XIX ст. у Франції теж активізується

соціалістичний рух та посилюється розвиток економіки, що також сприяє урбанізації населення, яке збільшувало кількість прихильників соціалістичної ідеології. Варто зауважити, що, крім соціалістичних ідей, значну популярність у країнах Західної Європи мали націоналістичні, монархічні, ліберальні та анархічні концепції [29].

Найсильніший вплив на езотеричні організації та на окультних практиків мали саме соціалістичні ідеї. Перш за все зумовлено це тим, що соціалістична ідеологія була прогресивна й антагоністична до традиційних інституцій, зокрема й релігійного характеру. Здебільшого представники КЦ виступали проти соціалізму як ворога традиційних суспільних інститутів. Таке ставлення до соціалізму підвищувало його популярність серед окультного руху, який теж був ворожий до традиційної сакральної моделі. Доволі яскраво це демонструє той факт, що ключова персона ОВ Е. Леві був активним соціалістом з доволі радикальними поглядами, які він публічно відстоював [42, с. 123-124]. Крім Леві, ідеї соціалізму знайшли відгук серед таких французьких окультистів, як Жозеф Олів'є, що був засновником «Магнетичного Товариства Тулузи» та Шарля Теста, який був не тільки адептом езотеричних організацій, але й палким революціонером-соціалістом [5, с. 110, 220]. Також однією з ключових персон Французького ТТ, яке засновано в 1883 р., був християнський соціаліст Альберт Джунет [44, с. 9].

Водночас ідеологічні системи «лівого» характеру активно впливали на представників британських езотеричних товариств. Наприклад, видатна англійська окультистка Анні Безант, яка вважається однією з головних представниць ТТ, входила до лав соціалістичних організацій та брала активну участь у їхній діяльності. Крім того, однодумець А. Безант – Герберт Берроуз, який був адептом ТТ, входив до «Соціал-демократичної федерації Хідмана», що чітко демонструє його ідеологічну спрямованість. Доречно зауважити, що релігійно-філософська система ТТ мала схожі риси з ідеями прогресивного соціалізму XIX ст. Через це велика кількість адептів ТТ уходили до складу соціалістичних організацій. Це яскраво демонструє факт

наявності в соціалістичному русі видатного письменника Альфреда Річарда Оріджа, який, крім філософської та політичної агітації, практикував спіритуалізм і був членом ТТ [73, с. 24-25].

Іншою світоглядною тенденцією XIX ст., що впливала на таємні езотеричні організації, була зміна правових відносин у суспільстві. У контексті нашого дослідження доречно виділити два таких напрями. По-перше, це зміна системи покарань щодо використання магічних практик та різноманітної окультної діяльності. По-друге, це зміна правового статусу жінки на території Західної Європи.

Магічні практики та різні форми чаклунства, що були притаманні Західноєвропейському регіону ще з епохи Середньовіччя, довгий час переслідувались КЦ і були заборонені в більшості країн на законодавчому рівні. Крім того, на світоглядному рівні, суспільство ставилось у край вороже до людей або організацій, що використовували чаклунство. Але в XIX ст. репресивні тенденції щодо чаклунів та інших представників окультних практик почали змінюватися на рівні держави й закону. Доволі чітко цей процес можна прослідкувати на території Англії, особливо в селянській місцевості. Сучасний дослідник О. Девіс при вивченні репресій і насильства проти відьом на території певних селянських регіонів Англії зміг виявити цікаву тенденцію. Починаючи з 50-х років XIX ст. в регіоні Самерсет значною мірою збільшується кількість нападів на людей, яких підозрюють у чаклунстві. Частіше за все напади стосуються жінок та виражені в нанесенні тілесних ушкоджень. Така сумнівна тенденція зумовлена доволі непрямим фактором. Із 50-х років діяли нові нормативно-правові акти стосовно діяльності поліції. Саме в середині XIX ст. на території Самерсету з'являється нова поліція, яка вже не контролюється місцевими органами влади. Через це справи про напади місцевих жителів на «відьом» починають активно реєструвати та доводити до суду, що у 80-х роках XIX ст. дозволяє повністю зупинити ці акти насильства. Така тенденція була притаманна не тільки Самерсету, але й низці інших регіонів Англії [31, с. 534-536].

Представлений факт доволі яскраво демонструє прагнення англійської влади до захисту людей незалежно від релігійної орієнтації. Такий підхід створює необхідну атмосферу для активізації окультних товариств на території Британії як альтернативної сакральної форми. Доречно зауважити, що саме британських езотеричних організацій було створено найбільшу кількість у другій половині XIX ст. Цей факт чітко вказує на сприятливе суспільне середовище для названих вище інституцій.

Іншим світоглядним фактором, що опосередковано впливав на активізацію езотеричних товариств, була зміна правового статусу та розширення прав жінок. Процес становлення жінки в європейському соціумі проходив доволі складний шлях та перетворився на суспільно-політичний рух у більшості країн Європи у XIX ст. Як зазначає Е. Батлер, феміністичний рух був одним зі світоглядних елементів нової моделі європейського суспільства. Фактично, фемінізм – це симптом руйнації старої парадигми суспільства християнського зразка, де патріархальна правова модель була домінуюча [24, с. 167]. Водночас А. Оуен зазначає, що зміна правового статусу дозволила змінити ставлення більшості чоловіків до жінок, що було виражено у сприянні реалізації жінки як повноцінного індивіда. Зокрема, було знято більшість обмежень на здобування освіти, розширення ринку праці, можливість обіймати керівні посади в місцевих органах самоврядування та багато інших можливостей [73, с. 86].

Водночас фемінізм як світоглядна модель та суспільно-політичний рух відіграв важливу роль у процесі становлення окультних товариств Британії й Франції. Як уже зазначалося, езотеричні організації були доволі прогресивним феноменом, антагоністичним до більшості традиційних світоглядних компонентів. Це тенденція була виражена також у ставленні окультистів до жінок у лавах своїх організацій. Як зазначав один із засновників Ордена 33 В. В. Весткотт, для магічних практик немає обмежень у гендерному контексті, головне – це прагнення і воля адепта [73, с. 88]. Езотеричні таємні товариства не тільки приймали на рівних правах жінок, але

й навіть засновувались ними, як у випадку з О. П. Блаватською та А. Кінгсфорд. Жінки вбачали в цих організаціях не тільки можливості духовної еволюції, але й вільну реалізацію своїх прав [73, с. 89].

Як і у випадку із соціалізмом, найпрогресивнішою езотеричною організацією на території Британії було ТТ. Крім того, що засновницею товариства була мадам Блаватська, до лав цього товариства входила велика кількість представниць феміністського руху. Серед найяскравіших представниць цього напрямку варто виділити таких: Анні Безант, Дору Мерсден, Шарлоту Деспард, Єву Гор-Бут. Ці жінки були активними діячками феміністичного руху та порушували важливі питання гендерних відносин у суспільстві. Вплив цієї концепції був настільки вагомим, що навіть з'явився термін «теософський фемінізм», який відображав злиття окультних та суспільних ідей гендерного характеру [73, с. 87-88].

У контексті феміністичних тенденцій доволі показовою є ситуація зі становлення Ордену 33. У перший рік свого існування до лав організації вступили десятки жінок, які навіть переходили з інших езотеричних товариств [9, с. 119-124]. До «храмів» організації долучалась велика кількість заможних жінок аристократичного походження. Серед них варто виділити таких: Ганну де Брімон, Сару Агнесу Софію Фон Палладант, Айвору Герберт, Габріелу Бортвік та ін. Більшість із цих жінок мала вагомий соціальний статус, але участь в 33 дозволяла їм повноцінно реалізувати себе [103, с. 120]. До Ордену 33 входили представниці феміністичного напрямку, наприклад, видатна акторка та громадська діячка Гонн Мод, яка активно відстоювала позиції фемінізму [9, с. 121].

Водночас на території Франції феміністична ініціатива походила більше від чоловіків. Головний діяч ОВ – Е. Леві, який згадувався вище в контексті багатьох процесів, – був не тільки соціалістом, але й феміністом. Саме він був одним з перших окультистів, хто радикально відстоював зміни в суспільстві [47, с. 192]. Крім Леві, на захист прав жінок став інший відомий окультист – Папюс. Цей авторитетний діяч французьких езотеричних

товариств виступав за залучення до лав містичних Орденів жінок і взагалі захищав права жінок на їх соціальну реалізацію [44, с. 23].

Одним з найважливіших світоглядних факторів, що впливали на становлення езотеричних організацій, є культурна парадигма тодішнього суспільства. Варто зазначити, що сукупність культурних напрямів таких, як мистецтво, поезія, акторська справа, письменництво, є доволі сильним чинником впливу на світоглядну модель людини. Езотеричні таємні товариства як соціальна система не є винятком і також потрапила під вплив культурної моделі. Зокрема, доречно виділити дві групи культурних тенденцій, що впливали на розбудову езотеричних організацій. Перша група була висвітлена вище та становить собою комплекс ідейних парадигм суспільно-політичного характеру. Згідно з тим, як трактують дослідники Вікторіанської культури цей період, варто зробити висновок, що одним з ключових орієнтирів епохи був бунт та протистояння старим світоглядним системам. Цей бунт можна побачити як у популяризації нових релігійних ідей, так і в зміні більшості світоглядних концепцій у суспільстві Західної Європи [24, с. 162].

Другий напрям культурних передумов, що впливали на активізацію езотеричних товариств, був пов'язаний з літературно-інтелектуальним бекграундом ХІХ ст. Поряд із пресою література була одним з головних компонентів культурної моделі, що впливала на світоглядні позиції суспільства. Тенденції, покладені в літературну модель ХІХ ст., зумовлені перш за все загальним настроєм європейського соціуму. Цей напрям у культурі та в літературі був названий декаданс, що згідно з історико-філософською традицією Нового Часу вважалось «занепадом». Доволі чітко декаданс відображається на території Франції у ХІХ ст. Через бурхливий процес Великої французької революції, воєнну поразку Наполеона та загальні тенденції суспільно-політичних перетворень серед людських мас поширювалося відчуття занепаду й ідейної кризи. Особливо гостро декаданс відчувається в письменницькому середовищі як у головному джерелі

суспільної думки. Зокрема, видатні прозаїки та поети Франції, такі як Ж. А. Рембо, Ш. Бодлер, Е. Золя та ін., використовували властивий декадансу символізм, що не тільки відображає світоглядні тенденції, але й популяризує їх у масовій свідомості. Вплив цього напрямку на літературну модель другої половини XIX ст. був настільки великий, що у грудні 1887 р. один з літературних журналів Франції перейменували на «Декаданс» [29].

Вплив літературних систем на становлення окультного руху був доволі сильним. Розчарувавшись у традиційній релігійній парадигмі, велика кількість французьких письменників (прозаїків, поетів, драматургів) звернулась до езотеричних ідей як до альтернативної форми натхнення [33, с. 52]. Проте в другій половині XIX ст. ситуація змінилась унаслідок ОВ, що було розпочато роботами Е. Леві у Франції, значна частина письменників не просто звернулась до окультної тематики, але й масово вступили до лав езотеричних товариств. Цей процес був зумовлений тим, що окультні товариства були частиною руйнації старої світоглядної системи, а тому тотожні декадансу, який зайняв ключові позиції в контексті мистецького руху. Однією з найпопулярніших організацій серед письменників був Орден Мартиністів, до лав якого входили такі французькі митці, як М. Барре, П. Адам, Ж. Пеладан та ін. [33, с. 49-50]. Крім того, видатний чорний маг і засновник кабалістичного Ордену Троянди та Хреста – С. де Гуайта також був письменником та адептом багатьох езотеричних товариств [33, с. 50].

Водночас, на території Британії проходили схожі процеси культурного змісту. Невідмінно від французького декадансу британському суспільству були притаманні «апокаліптичні мотиви», які перетворилися, на автономну культурну тенденцію під назвою «кінець епохи». Фактично кінець епохи мав багато спільного з декадансом, бо в його зміст була покладена ідея глобальних перетворень майже в усіх сферах соціуму. Апокаліптичні настрої серед населення перш за все був зумовлений початком нового століття, яке своєю чергою було останнім періодом перед новим тисячоліттям. Цей факт надавав містичного змісту періоду другої половини XIX ст., що сприяло

активізації езотеричного руху. Як і французькі колеги, британські письменники активно транслювали ідею кінця епохи. Наприклад, про це пише видатний англійський письменник та адепт Ордену 33 – Ф. Йетс [73, с. 222]. Варто зазначити, що 33 був однією з найпопулярніших локацій серед письменників. Під впливом кінця епохи та активного процесу руйнації старих суспільних парадигм до лав 33 вступили такі відомі письменники: У. Батлер, Ф. Йетс, С. Л. Метьюс, А. Кроулі, В. Твіндейл, Е. Блеквуд, А. Мейчен, В. Твідейл та ін. [33, с. 51]. Цей перелік чітко демонструє тенденцію впливу культурної моделі британського суспільства у вигляді письменницького руху на становлення езотеричних таємних організацій.

Ураховуючи наведені вище факти, вважаємо за доречне констатувати, що світоглядна парадигма другої половини ХІХ ст. мала значний вплив на розвиток й активізацію організацій езотеричного характеру. Було встановлено, що ряд світоглядних елементів, таких як прогресивні політичні ідеології, зокрема соціалістична, правові зміни у ставленні до чаклунів та декадентська орієнтація літературної спільноти, сприяли збільшенню кількості адептів містичних угруповань і загальної активізації окультних таємних товариств, які вважались однією з прогресивних сакральних форм епохи.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

З метою комплексного висвітлення специфіки діяльності езотеричних таємних товариств були розглянуті передумови, які впливали на їх активізацію. Фактори, що впливали на розгортання процесу ОВ та популяризацію езотеричних товариств, дуже велика кількість. Тому, згідно принципу систематизації вони були поділені на три великі групи. Кожна група передумов була сформована з тих факторів впливу, які мають схожі концептуальні та змістовні ознаки.

Перша група передумов складається з релігійних чинників, які мали вирішальний вплив, на розгортання діяльності езотеричних організацій. Зокрема, внаслідок релігійної кризи активна фаза якої почалась після Французької революції 1789 р. Кризові тенденції, що розпочались після руйнації релігійної парадигми цінностей сприяли популяризації езотеричних таємних товариств, як альтернативі традиційним формам релігії. Схожі тенденції були висвітлені на території Британії, де Англійська церква втратила авторитет та вплив серед значної кількості населення. Тому тенденції, що були принесені з Франції отримали значну підтримку. Окрім того, до релігійних чинників був віднесений рух Спіритистів який отримав популярність у XIX ст. В ході дослідження було встановлено, що велика кількість адептів окультних товариств були активними учасниками цього руху.

Друга група передумов пов'язана з науковими тенденціями XIX ст. Саме в цей період починають свою реалізацію здобутки епохи Просвітництва. Розвиток технологій та наукової думки також деструктивно впливав на релігійний світогляд. Утім езотеричні таємні товариства, для багатьох представників науки були прийнятною формою реалізації сакральних потреб. Велика кількість різноманітних вчених приймала участь в подібних інститутах. Зумовлено таке відношення до езотеричних організацій тим, що магичні практики вимагала активної участі адепта, навіть експериментальної. Також в багатьох окультних доктринах були ідеї прогресу, розвитку та еволюції, що були дуже популярні XIX ст. Окрім того, значна кількість науковців та інших інтелектуалів намагалися розібратися в природі містичних явищ, що їх поповнювати ряди окультних адептів.

Третя група факторів об'єднує в собі значну кількість розрізнених чинників, які опосередковано мають зв'язок. Ця група складається з таких передумов як нові політичні ідеології; літературний напрям декадансу та фемінізм. Усі названі фактори об'єднує одна важлива характеристика - світоглядна орієнтація подібних соціальних конструктів. Незалежно від

напряму кожен чинник мав в своїй світоглядній моделі протестний потенціал. В ході дослідження було встановлено, що до лав езотеричних організацій долучались представники соціалістів, феміністів та митців переважно напряму декаданс. Їх ідеологічні моделі ґрунтувалися на протестній основі, тому окультні товариства, як альтернативна та прогресивна форма релігії задовольняли сакральні потреби представників подібних рухів.

РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ДІЯЛЬНОСТІ ЕЗОТЕРИЧНИХ ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ У ФРАНЦІЇ

3.1 Особливості становлення та діяльності Єгипетського масонства у Франції

З урахуванням принципів хронологічного та системного підходу історію становлення езотеричних товариств доречно розглядати послідовно, в міру їх виникнення в географічних межах. У сучасній історіографії Франція вважається піонером у розгортанні процесу ОВ, наслідком якого стала максимальна популяризація окультних ідей в Європейському суспільстві [47, с. 192-196; 49, с. 44]. Через це студіювання таємних езотеричних організацій доцільно розпочати із цього регіону.

Одним з перших структурованих таємних товариств на території Європи був МО. Доволі швидко він отримав значну популярність у різних країнах світу, зокрема на території Західної Європи. Як зазначалось у другому розділі дослідження, МО – доволі складна в ідентифікації соціальна система. Проте варто зауважити, що ряд ритуальних систем масонського зразка мав пряме відношення до езотеричного руху. Сучасний дослідник окультизму Г. Богдан зазначає, що масонська ритуальна система ще на ранніх етапах становлення була пов'язана з містичними доктринами та проходила змістовну трансформацію у XVIII та XIX ст., унаслідок якої з'явилися ініціативні ритуали містичного характеру. Крім того, на відміну від Англії, де становлення езотеричних концепцій у лавах ордену розпочалось у 30-х роках XIX ст., французькі масони залучили до своїх ритуалів окультні практики в середині XVIII ст. [26, с. 93-94].

Формування «езотеричного» напрямку масонства розпочалось на території Франції у XVIII ст. під впливом єгипетської культури, яка активно поширювалась у Європі. Інтерес до єгипетської сакральної системи був як у вчених, так і серед представників езотеризму, зокрема МО. Упродовж

XVIII ст. на основі єгипетської традиції по всій Європі була створена велика кількість організацій містичного характеру. Утім ці системи не отримали значної популярності та незабаром були закриті [6, с. 95-98].

Заслуговує уваги масонська ритуальна гілка Мемфіса-Міцраїма, яка офіційно почала свою діяльність у XIX ст. Зазначена ритуальна модель має складний історичний шлях. Засновником Єгипетського масонства вважається Джузеппе Бальзамо (граф Каліостро), котрий у 1777 р. увійшов як адепт до однієї з масонських лож Лондона. Проте, будучи активною людиною та талановитим організатором, Каліостро вирішує створити власний напрям масонства. Фактично Єгипетське масонство складалося з двох концепцій: єгипетської культури, впливу якої засновник зазнав під час подорожі Північною Африкою, та окультної традиції, до якої Бальзамо долучився на території Німеччини [47, с. 148-149]. Приїхавши до Франції, граф Каліостро остаточно вирішує діяти й у місті Парижі засновує дві масонські ложі єгипетського зразка. Як і традиційна форма спекулятивного масонства, Єгипетська мала три рівні ініціації: «новачок», «помічник» та «майстер». Крім цього, Каліостро залучив класичну масонську легенду про «вбивство Хірама» до своєї ритуальної системи. Утім, варто зазначити, що Єгипетське масонство, крім зовнішніх атрибутів (сакральних статуєток, символів, назв) включала такі елементи окультизму, як магія, алхімія, теургія та ін. [47, с. 149-150]. Наявність такої глибинної орієнтації на езотеричні практики створює сильний контраст з іншими гілками масонського руху. Симпатія Каліостро до різноманітних містичних доктрин відділила єгипетський ритуал від інших форм масонства.

На початку зародження ритуальної системи Мемфіса-Міцраїма ці «масонські статути» були розділені та мали самостійну природу походження. Першим з'явився ритуал Міцраїма в період з 1811 до 1813 р. на території сучасної Італії. На відміну від традиційних форм спекулятивного масонства, єгипетський ритуал мав дуже складну та розгалужену структуру. У первісній формі структура складалася з 70 градусів ініціації, але у 1813 р. кількість

рівнів посвячення була збільшена до 90 [6, с. 106]. Проте цей ритуал не був цілком унікальним і формувався під впливом інших організацій. Зокрема, як уже було зазначено вище, під впливом єгипетських сакральних мотивів був створений ряд тотожних масонству товариств. До таких організацій варто віднести «Товариство Філадельфів» у Нарбонні та «Статут Магів Мемфіса», який активно діяв у Франції XVIII ст. Як і у випадку з ритуалом Каліостро, зазначені товариства були пов'язані з окультною традицією та формували свої доктрини на таких засадах, як теургія, алхімія, магія та ін. [6, с. 97].

На території Франції ритуал Міцраїма перейшов з Італії у 1814 р. завдяки зусиллям сімейства Беддарід. Масштабний перехід МО з італійських міст до інших країн Європи був активізований суспільно-політичними процесами, зокрема після поразки Наполеона Бонапарта на теренах Італії масонський рух був заборонений [5, с. 83]. Варто зазначити, що Марк Беддарід, описуючи історію становлення ритуалу Міцраїма, указує, що він був посвячений у найвищий градус цієї системи (70⁰) у 1803 р., у Парижі [17, с. 175]. Згідно з теорією сучасного дослідника Ж. Галтьє, зазначений епізод не викликає довіри та може бути сфабрикований самим М. Беддарідом [5, с. 83]. Водночас у другому розділі нашого дослідження було продемонстровано, що інституалізація саме окультних таємних товариств на території Франції була однією з наймасштабніших у Європі XVIII ст. Зокрема, єгипетський ритуал Каліостро, що вважається прабатьком системи Мемфіса-Міцраїма, діяв саме у Франції [26, с. 101]. Утім витоки цього ритуалу можуть мати більш глибоке походження, ніж вважає Галтьє. Як зазначає видатний діяч та теоретик масонства Д. Яркер у своїй праці «Школа Арканів», Каліостро надихався ритуальною системою Паускалле, під вплив якої він потрапив у Лондоні, де перебували учні французького містика. Аргументована теорія тим, що в обох ритуальних системах були схожі окультні концепції, такі як теургія, кабала та ін. [103, с. 471]. Популярність цієї організації у другій половині XIX ст. на території Франції була доволі висока. Станом на 1889 р. у Франції діяли 11 лож Уставу Міцраїма, що є

вагомим показником порівняно з іншими езотеричними товариствами [5, с. 131].

Друга частина ритуальної системи, що впливала на формування Мемфіса-Міцраїма, був Східний обряд Мемфіса, що поширюється на території Франції у 1838 р. Його засновником вважається Ж. Е. Марконі де Негре, який створив легенду походження цієї системи від середньовічного Ордену Храмовників, які отримали езотеричні знання в Єгипті. Документального підтвердження цієї теорії немає, тому доречно вважати початком діяльності зазначеної ритуальної системи саме 1838 р. [5, с. 135, 140]. Немає сумнівів, що створений через 30 років після Міцраїма ритуал був його нащадком та продовженням більш глобальної традиції Єгипетського масонства. Варто зазначити, що статут Мемфіса більш орієнтований на Єгипетську сакральну модель, ніж ритуал Міцраїма. Це можна побачити при порівняльному аналізі ритуальних систем Мемфіса та Міцраїма. Як першоджерела використана робота С. А. Війома «Manuel maçonnique ou Tuileur de tous les rites de maçonnerie pratiques en France», де автор ґрунтовно описує структуру Міцраїма та публікація Ж. Е. Марконі де Негре «Le sanctuaire de Memphis, ou Hermès : développements complets des mystères maçonniques», яка висвітлює устрій Мемфіського ритуалу [95; 69].

Порівняльний аналіз зазначених джерел дозволив встановити розбіжності в структурах та їх символічному контексті. Зокрема, Війом на початку книги зауважує, що наведені дані мають езотеричний та єгипетський характер [95, с. 4]. Утім, структура ініціативної моделі не відповідає твердженням автора щодо орієнтації на єгипетську сакральну традицію. Фактично, у назвах ініціативних рівнів немає елементів єгипетської міфологічної або релігійної системи. Натомість у структурі чітко простежується біблійна та іудейська містична традиція [95, с. 27-31]. Водночас, у ритуалі Мемфіса, що описує Марконі де Негре, удалося знайти набагато більше єгипетських мотивів. Такі градуси посвячення, як 40, 44, 47, 53, 62, 90, 91, 92, мали у своїх назвах і символічному змісті елементи

єгипетської сакральної традиції [69, с. 21-22]. Цей факт яскраво демонструє, що статут Мемфіса, хоч і мав у своїй основі структуру Міцраїма, але із символічної точки зору був більш аутентичний.

У другій половині XIX ст. ці дві ритуальні системи ініціації були об'єднані в єдиний статут Мемфіса-Міцраїма. Із середини XIX ст. обряд Мемфіса був заморожений на території Франції, але діяв у ряді інших європейських держав. Тому об'єднання статутів, ініціатором якого став видатний масон та революційний діяч Д. Гарібальді, сталося в італійському місті Неаполь. Але формування структури базувалось на французькому зразку ритуалу. Сама ініціативна система майже не змінилась [26, с. 102]. Цей крок був продиктований прагненням Гарібальді до централізації влади та покращення організаційного складника ордену. Варто зазначити, що італійській революціонер мав значний авторитет у масонському середовищі та був почесним членом у багатьох ложах спекулятивного масонства навіть на території США [6, с. 153].

Детальний огляд історії формування ініціативних структур статуту Мемфіса-Міцраїма, зумовлений тим, що це є практична основа цього Ордену. Висвітлення особливостей діяльності представленої організації напряду пов'язане з традицією ініціації. Як зазначалось вище, МО дуже складний для ідентифікації та в цьому сенсі не має відношення до окультних товариств. Водночас Мемфіс-Міцраїм ґрунтується на окультних та езотеричних практиках, що виділяє його серед масонського руху. Окультна спрямованість таємного товариства накладає певні обмеження на його діяльність. Перш за все, крім символічних обрядів, що виконують адепти інших лож МО, представники єгипетського масонства практикують прикладні магичні ритуали. Водночас важливим компонентом посвячення в ритуальний градус Мемфіса-Міцраїма є психологічна рефлексія кандидата та асоціювання своєї особистості з тим міфом, що представлений, на рівні ініціації. Цей метод спрямований не тільки на зміну психологічних орієнтирів або морально-етичних настанов, але й на отримання унікального сакрального досвіду через

містерії, що супроводжують ритуал ініціації. Як зазначає видатний масон-містик М. Ж. Рагон у своїй фундаментальній роботі «*Maçonnerie Occulte Suivie de l'Initiation Hermetique*», одним з ключових напрямів масонської підготовки є окультизм, але отримати необхідний езотеричний досвід можна через використання єгипетських сакральних практик посвячення [75, с. 1]. Також Рагон акцентує увагу, що важливим компонентом діяльності в лавах МО є практичне використання окультних методів, які отримані під час виконання ініціативних ритуалів [75, с. 75]. Фактично, на цьому принципі базується уся діяльність адептів ритуального обряду Мемфіса-Міцраїма.

Проте доречно зауважити, що сформована ієрархічна структура не є цілком сакральною системою. Велика кількість складних градусів, що представлені в Ордені, виконують організаційну функцію, яка дозволяє контролювати діяльність адептів на різних рівнях товариства. Зокрема, Марконі де Негре, описуючи організацію діяльності Мемфіського статуту, доволі детально розкриває структурні особливості ордену та їх практичну реалізацію в рамках масонського руху. Доволі яскраво цей факт демонструє процес започаткування Масонської Ложі та вибори керівного складу. Варто зазначити, що як процес виборів, так і створення нового осередку прописано дуже детально з урахуванням символічної системи градусів [69, с. 34-37].

Крім теоретичних засад, що декларували у своїх роботах адепти Єгипетського масонства, доволі яскраво окультну спрямованість цієї організації демонструє факт наявності в рядах Ордену великої кількості містиків. Зокрема, до лав французьких лож під патронатом статуту Міцраїма входили такі видатні окультисти: Е. Лаланд, І. Лелуп, А.Шакорнак, А. Х. Тома, Р. Філіпон та ін. [5, с. 132]. Також після довгих перепон, що чинив ряд окультистів статуту Міцраїма, до Єгипетського масонства долучився видатний представник ОВ – Папюс (1906 р.) та видатний французькій філософ-містик Р. Генон (1908 р.), [6, с. 188-191]. Така значна кількість окультистів-практиків у лавах Єгипетського масонства демонструє його чітку орієнтацію на прикладне використання сакральних практик, які

декларують масонські автори. Унікальність цієї організації полягає в тому, що вона є продуктом злиття популярних у XIX ст. ідейних систем. Значний дослідницький інтерес до єгиптології, масове поширення МО та популяризація езотеричних доктрин сприяло створенню саме такої самобутньої організації, де спекулятивний символізм масонів був поєднаний з окультними практиками, до яких долучились видатні містики Франції.

3. 2 Історія діяльності Ордену Мартиністів у Франції

У сучасній історіографії Орден Мартиністів вважається найпопулярнішою та найвпливовішою езотеричною організацією Франції у другій половині XIX ст. Крім фундаментальної реалізації містичних, філософських та окультних доктрин, мартиністи отримали визнання і повагу серед інших езотеричних товариств [5, с. 285]. Витоки мартинізму та вплив ідей М. де Паускале та Л. К. Сен-Мартена на становлення Західного езотеризму доволі ґрунтовно розглянуті в другому розділі дисертації. На відміну від Єгипетського масонства, зазначений Орден діяв більш локально та не мав такої складної системи ініціацій.

Огляд історії становлення Ордену Мартиністів доречно розпочати зі студіювання біографії його засновника – Папюса (Ж. Анкосса) як ключової постаті в організації. Видатний окультист народився на території Іспанії у 1865 р. Його батьками були французький лікар-аматор та іспанська дівчина, які через чотири роки після народження Папюса переїхали до Парижа, де Анкосс-старший почав лікарську практику. З дитинства Папюс мав жвавий темперамент та дуже яскраву уяву, що в подальшому допомогло Ж. Анкоссу активно розвивати окультні практики та створювати роботи містичного характеру. Водночас постійні роздуми та ілюзорні уявлення заважали Папюсу отримувати академічні знання. Через це він припинив своє навчання в коледжі та зміг закінчити його тільки у 1891 р. за спеціальністю «Медицина» [53, с. 913]. Перш ніж створити власне товариство, Папюс

долучився до лав французького ТТ, що у другій половині XIX ст. отримало значну популярність. Утім, теософська доктрина не задовольнила сакральні потреби Папюса, тому доволі швидко він покинув їх товариство й акцентував свої зусилля на створенні власної езотеричної організації.

Ідеологічним базисом Ордену Мартиністів, що започаткував Папюс, була філософія та окультна доктрина містика Сен-Мартена. Проте на становлення Папюса як особистості та окультиста впливали й інші езотеричні автори. Зокрема, одним з перших Анкосс ознайомився з працями Л. Люка, які забезпечили його знання з алхімії та доповнили окультну картину світу. Також Папюс цікавився роботами Е. Леві, які мали шалений успіх на території Західної Європи. Крім того, одним з «інтелектуальних» менторів був Олександр Сент-Ів д'Альвейдра, який продемонстрував Папюсу цінність історії та роль людей у складних суспільних процесах у контексті езотеричної думки [6, с. 180].

Однією з головних якостей Папюса було прагнення до ініціації та колективної діяльності в окультних товариствах [6, с. 182]. Жвавий характер Анкосса, підштовхнув його до створення власних організацій. Зокрема, першим товариством, що у 1884 р. започаткував Папюс, було Незалежне товариство езотеричних досліджень, яке згодом перейменували на Герметичну школу [1, с. 357]. Ця організація становила собою Магічний коледж, де на зразок закладів освіти були різні академічні рівні: бакалавра, ліценціата та доктора. Також, як і в класичних закладах освіти, викладались предмети на кшталт алхімії, кабали, магії, теургії, гіпнозу, іврити та ін. Переважною формою навчання були лекції, які частіше за все читав Папюс. Пан Анкосс більш глибоко досліджував теми карт Таро та принципів окультної практики. Зокрема, ці теми лягли в основу його фундаментальних робіт езотеричного характеру [53, с. 914].

Утім, Герметична школа не мала великої популярності та вагомого впливу на езотеричний рух XIX ст. Як було зазначено вище, Папюс став відомий саме завдяки Ордену Мартиністів, який отримав значну

популярність на території Франції. Історія ордену бере свій початок у 1887 р., після зустрічі Ж. Анконсса з Огюстеном Шабозо, який був палким послідовником ідей Сен-Мартена [1, с. 357-358]. Важливим компонентом історії становлення мартиністів у XIX ст. є передача ініціативної традиції та окультних практик Сен-Мартена з XVIII ст. до початку ОВ. Дослідник Ордену Мартиністів В. Арафель наводить дані, у яких послідовно розкриваються особистості, що передавали окультні традиції мартиністів крізь час. Зокрема, послідовність передачі традиції мартиністів має такий вигляд: Сен-Мартен, Аббат де ла Ну, Антуан-Марі Енекен, Анрі де ла Туш, Адольф Дебароль, Амелі де Буасс-Мортмар, Огюстен Шабозо. Водночас ініціативний шлях Папюса має такий вигляд: Сен-Мартен, Жан-Антуан Шапталь, Анрі Делаж, Папюс [1, с. 357]. Варто зазначити, що на відміну від Шабозо, у процесі передачі доктрини мартинізму до Анконсса виникає пробіл у вигляді невідомої людини, що надала посвячення А. Делажу. Але цей факт не відіграв значної ролі у визнанні Папюса адептом доктрини мартинізму.

Перш ніж розкрити структуру та діяльність ордену, доречно висвітлити його світоглядну парадигму, на якій ґрунтується його діяльність. Доволі змістовно цю інформацію виклав сам Папюс у книзі «Martinésisme, Willermosisme, Martinisme et Franc-Maçonnerie» [36]. Зазначена робота поділена на чотири розділи, що присвячені історії становлення мартинізму як окультної доктрини та ідеологічного компонента Ордену [36, с. 2]. Вагому цінність для нашого дослідження має четвертий розділ книги, де Папюс розкриває мартинізм та його особливості у контексті діяльності організації. Зокрема, автор доволі радикально протиставляє мартинізм іншим езотеричним товариствам, що діяли паралельно. Наприклад, Папюс розкритикував масонський рух, що був одним з найпопулярніших на території Франції езотеричних товариств. Головною причиною критики був відхід від принципів «духовної еволюції» та вдосконалення суспільства через реалізацію сакральних принципів. Поширення принципів матеріалізму та популяризація антиклерикальних ідей спричинило трансформацію в лавах

масонських товариств. Проте згідно з теорією Папюса Орден Мартиністів зберіг свою унікальну езотеричну доктрину завдяки відсутності централізованих інституцій, які могли потрапити під вплив популярних доктрин. Папюс повідомив, що ініціація та передача окультних знань проходили як індивідуальні ритуали для кожного адепта [36, с. 40-41].

Дуже важливим є те, що у своїй роботі Анкосс робить чітке визначення ідейної орієнтації Ордену. Це є важливим, тому що спрощує ідентифікацію організації та відображає ставлення її лідера до реалізації езотеричних концепцій. Папюс указує, що Орден Мартиністів XIX ст. базується на двох головних принципах: духовні практики, що пов'язані з Трійцею, та захист ідей Ісуса Христа від антагоністичних сект [36, с. 42]. Крім того, автор зазначає, що Орден Мартиністів – це «школа», яка працює на принципах християнського ілюміанізму. Одним з головних завдань ордену є поширення ідей та символів мартинізму серед представників дружнього товариства масонів [36, с. 48-49]. Представлена інформація дозволяє більш цілісно розглянути Орден Мартиністів. Зокрема, було встановлено, що крім ідей Сен-Мартена та його попередників, одним з базових елементів сакральної концепції є християнський ілюміалізм, який доречно вважати унікальною рисою товариства.

Водночас варто розглянути Орден Мартиністів не тільки в контексті сакральних доктрин, але і як організаційну структуру. Ініціативна основа більшості езотеричних товариств є центральним складником при формуванні Ордену. Доволі ґрунтовно структура та особливості Ордену Мартиністів були розглянуті в роботі «Ritual and Monitor of the Martinist Order» за авторством Едварда Білтза [22].

Немає сумнівів, що основою для створення Ордену Мартиністів Папюса був Орден Обраних Коенів Паускале, де отримав ініціацію Сен-Мартен. Одним із досягнень Сен-Мартена було не тільки переосмислення практик та ідей Паускале, але й збереження моделі окультного товариства. Центром діяльності Ордену Паускале було французьке місто Ліон, де була

велика вірогідність втратити традицію мартинізму під час подій Французької Революції 1789 р. Утім, завдяки старанням Ж. Б. Верлімоза були збережені архіви організації Паускале, що дозволило продовжити автентичну традицію мартинізму. Ритуальна система Обраних Коенів складалась з двох класів та дев'яти рівнів ініціації. Проте Сен-Мартен зробив зміни у структурі Ордену та розробив 10 рівнів ініціації. Варто зауважити, що впродовж усієї історії існування мартиністського ритуалу ця ініціативна система зазнавала незначних змін у різних країнах світу. Наприклад, у Німеччині кількість градусів ініціації була скорочена до 7. Ця традиція відновила у Франції другої половини XIX ст., де Папюс запровадив ініціативну модель, у якій 7 рівнів поділені на 2 «храми» та фактично синхронізуються як із класичним ритуалом мартиністів, так і з регіональними системами посвячення [22].

На жаль, формат дисертаційної роботи не дозволяє більш змістовно розкрити ієрархічні рівні організації. Проте викладені вище факти дозволяють чітко визначити, що Орден Мартиністів – це структурована релігійна інституція, що мала історичну традицію посвячення, витоки якої сягають XVIII ст. Маючи цілісну картину як ідеологічного базису, так і форми організації, важливо розглянути особливості діяльності Ордену. Удалося визначити, що ключовим елементом ідеології товариства була християнська містична доктрина, езотеричний зміст якої був під захистом адептів Ордену. Однією з унікальних рис організації було нейтральне ставлення до економічного складника товариства. Папюс зазначає, що було кілька спроб скопіювати ієрархічну систему Ордену і ряд антагоністичних груп намагався дискредитувати мартиністів як окультну інституцію. Утім, як спроби дублювання, так і процес дискредитації був провалений через реалізацію неправильного підходу до використання економічних ресурсів. Ідеться про встановлення жорстких рамок до сплати членських внесків адептами інших таємних товариств. Керівництво Ордену Мартиністів надало повну свободу лідерам регіональних осередків у питанні матеріального забезпечення та не встановлювало фіксованих внесків з кожного адепта.

Такий підхід дозволив ефективно діяти осередкам та зменшити конфлікти у колективі і в цілому дійсно мав позитивний результат [36, с. 50-52]. Цей факт доречно оцінювати при порівнянні з іншими окультними товариствами та аналізом статистичних даних. Наприклад, якщо проаналізувати історію Ордену Мемфіса-Міцраїма, то можна побачити, як економічне питання вплинуло на його становлення. Зокрема, засновники Міцраїмського статуту брати Бедаррід були звинувачені в торгівлі посадами та рівнями посвячення [5, р. 117]. Повідомлення про це спричинило обурення серед представників масонського руху. Згодом обурення адептів призвело до глибинної кризи серед прихильників Ордену [5, с. 127]. Інший факт ефективної організаційної політики мартиністів – це вкрай стрімке розгортання осередків у значній кількості країн. Станом на 1898 р. кількість осередків перевищувала 100 одиниць. Географічні межі Ордену охоплюють такі країни: Франція (27 лож), інші країни Європи (36 лож), США (36 лож), Латинська Америка (9 лож), В'єтнам (2 ложі), по одній ложі в Єгипті та Тунісі [5, с. 287]. Наведені вище факти демонструють успішну організаційну діяльність і правильну економічну політику. Крім того, послідовники мартинізму очолювали власні організації, що були пов'язані з Орденем. Наприклад, учень Папюса Л. К. де Машвіль створив «Містичну Асоціацію Заходу», де трансливались ідеї мартинізму [53, с. 780].

Водночас діяльність у лавах Ордену Мартиністів мало чим відрізнялась від попереднього товариства Папюса – Герметичної школи. Сформувавши доктрину на базі ідей християнського ілюмінізму, у лавах Ордену, крім посвячення, адепти проходили доволі складну підготовку. Форма передачі знань базувалась на ініціації члена Ордену та відкриття доступу до езотеричної інформації. Також в Ордені практикувались такі форми передачі знань, як лекції, семінари, індивідуальні та колективні заняття. Крім робіт Сен-Мартена, учасники Ордену опановують такі окультні дисципліни, як кабала, алхімія, нумерологія та ін.

Однією зі спільних рис, що об'єднувала окультні товариства XIX ст., була наявність журналів містичного характеру. Орден Мартіністів не був винятком і також мав власний друкований орган під назвою «Ініціація». Друковані видання слугували не тільки для висвітлення актуальних питань окультизму, але і як ключовий та дуже ефективний інструмент пропаганди ідеології товариств. Наприклад, завдяки активному поширенню інформації через журнали до лав Ордену вступили такі видатні постаті як С. де Гуайта; Ж. Пеладан; Р. Генон та ін. [53, с. 780]. Утім, як демонструють наведенні вище факти, окультні товариства дуже часто спирались на такі методи поширення інформації у XIX ст., що робило їх більш відкритими для суспільства. Це дуже позитивно впливало на легітимізацію езотеричних доктрин та окультних інституцій у суспільному просторі.

Варто зазначити, що процес інституалізації езотеричних таємних товариств мав доволі динамічну природу. Крім значної кількості товариств, що активізувались у період ОВ, але не були пов'язані з мартинізмом, у структурі самого Ордену почалась певна трансформація. Як можна було побачити з інформації, що наводить Папюс у своїй роботі, питання організації було дуже важливим. Тому вже у 1891 р. почались зміни в ієрархії Ордену в бік ускладнення структури, а саме утворення Верховного Ради. Членами цього керівного органу були такі видатні окультисти: Л. Шамюель, П. Седір, П. Адам, М. Хейвен, Ж. Леже, Ж. Монт'єр, Ш. Барле, Ж. В. Е. Мішле та ін. [5, с. 286]. Така значна кількість передових французьких окультистів у лавах Ордену є чітким показником популярності та затребуваності товариства.

Ураховуючи наведені вище факти, вважаємо за доречне зробити висновок щодо Ордену Мартіністів та його унікальності в контексті процесу ОВ. Варто зазначити, що Орден Мартіністів, як і Орден Мемфіса-Мецраїма, продовжує тенденцію інституалізації окультних товариств. На нашу думку, цей процес є ключовим у становленні та легалізації езотеричних доктрин у культурній моделі Західноєвропейського регіону. Ця тенденція є чіткою

ознакою популяризації окультних ідей у суспільстві та прагнення соціуму до їх реалізації через конкретні інститути. Проте, на відміну від Мемфіса-Міцраїма, ідейним базисом для формування окультної доктрини Ордену слугують не східні або єгипетські мотиви, а християнський містицизм та ідеї філософа Сен-Мартена. Варто зауважити, що як організаційно, так і ідейно Орден намагається продовжувати традицію мартинізму, що була започаткована у XVIII ст. окультистом Паускале, яку пізніше допрацював Сен-Мартен. Доволі яскраво це демонструє структура Ордену, яка відтворює товариство Сен-Мартена та відображає головні принципи його ідей. Утім, виклики XIX ст. підштовхували Орден Мартиністів до ускладнення структури та створення більш самостійних осередків з метою передачі повноважень іншим адептам для поширення на більш глобальному рівні. Крім ініціативної діяльності, на якій базується як товариство Мемфіса-Міцраїма так і мартиністів, адепти Ордену проходили підготовку в осередках через лекційні та практичні заняття, що за формою наближує мартиністів до академічних закладів. Інформація, що передавалась на таких заняттях, була пов'язана з магічними практиками. Зокрема це була Кабала, нумерологія, теургія, алхімія тощо. Робота в Ордені проходила як колективно, так й індивідуально, що розширювало можливість сакральної реалізації для адептів. Орден Мартиністів – це ініціативна організація, що сформована на засадах містичного християнства та орієнтується на практику й поширення окультних ідей. На відміну від Мемфіса-Міцраїма, мартиністи не мають чіткого зв'язку з масонською традицією та реалізують езотеричні практики в контексті християнської парадигми, що викликає більш жорсткий антагонізм до представників ортодоксального християнства. Завдяки унікальному ідейному базису та ефективній організації товариство мартиністів було доволі самобутнім учасником процесу ОВ, у якому брало активну участь упродовж усієї другої половини XIX ст.

3.3. Розенкрейцерська традиція на території Франції

Орден Розенкрейцерів – один з найпопулярніших окультних таємних Орденів Європи. Вважається, що він був першим езотеричним товариством, традиції якого наслідували інші містичні організації. Сучасні дослідники не мають спільного погляду на функціонування Ордену у XVII ст. Перші згадки про Розенкрейцерський рух з'явилися у німецькому місті Кассел у 1614 р. завдяки публікації маніфесту «Fama Fraternitatis», що перекладається з латинської мови як «Слава братства» [93, с. 173-174]. Це один з трьох маніфестів, що були пізніше опубліковані на території Німеччини. Цей документ, на нашу думку, має велике значення для розуміння розенкрейцерської традиції. Зокрема, у ньому представлена інформація про юність Христіана Розенкрейца, його життєвий шлях та головні принципи розенкрейцерської організації. Згідно з маніфестом, Х. Розенкрейц (1378–1484 р.) – ключова фігура в доктрині Ордену. Йому приписують надприродні здібності та значний талант лікаря. Відповідно до легенди, описаної в маніфесті, Х. Розенкрейц навчався у різних країнах Сходу, де отримав наукові та окультні знання від різноманітних «майстрів». Крім того, як зазначено в легенді, Х. Розенкрейц збирав рослини, які були не відомі європейським ученим та привіз їх до Європи для подальшого дослідження [2, с. 30-33].

Переважає більшість сучасних істориків вважає, що авторство зазначеного та інших маніфестів розенкрейцерів належить лютеранському пастору Валентину Андре (1586-1654 рр.), який навчався та жив у Тюбенському університеті. Географічне положення міста Тюбен та суспільно-політичні чинники епохи сприяли поширенню релігійного антагонізму Католицької Церкви по відношенню до протестантських рухів. На думку дослідників П. Арнольда та К. Макінтоша, розенкрейцерські маніфести були написані саме під впливом релігійного протистояння, з метою поширення нових ідей для реформації релігійної системи шляхом

впливу на інтелектуальні еліти Європи [2, с. 117-118; 70, с. 19-22]. Окрім того, Арнольд вважає, що в маніфестах відображені не лише думки Андре, але його колег та друзів, з якими він контактував [2, с. 117-118].

Водночас ідентифікація авторів, як і встановлення походження маніфесту, не дозволяє зробити висновок щодо наявності структурованої організації релігійного зразку. Немає сумнівів, що до XVIII ст. розенкрейцерський рух існував як містична традиція, яку підтримувала значна кількість європейських інтелектуалів. Сучасні дослідники зазначають відсутність фактів про функціонування секти або таємної організації розенкрейцерів. На думку авторів, розенкрейцерська традиція існувала лише у вигляді інтелектуальної системи. Фактично, розенкрейцерські ідеї – це перехідний етап інтелектуальної еволюції соціуму від епохи Ренесансу до Наукової революції [104, с. 220; 26, с. 285]. Ця теорія зумовлена тим, що ідеологія розенкрейцерів є симбіозом містичних, християнських та наукових змістів.

Студіювання історії Ордену Розенкрейцерів на території Франції у XIX ст. дозволяють підтвердити низку тенденцій, які були розглянуті в попередніх параграфах. На нашу думку, історію становлення розенкрейцерів у Франції варто розглядати з середини XIX ст. Як зазначає Галтьє, ключовою фігурою у створенні розенкрейцерських осередків на території Франції був Віконт Едуард де Лапасс [5, с. 217]. Біографія Лапасса змістовно викладена в роботах розенкрейцера та сучасника ОВ Фірмена Буассена (творчий псевдонім – Сімон Бургал). Зокрема, у книзі «*Excentriques disparus*», яка датується кінцем XIX ст., висвітлена фігура Лапасса саме в контексті окультного руху [25, с. 75-88]. Згідно з даними Буассена, Лапасс є представником аристократичного роду, який ще в епоху Середньовіччя мігрував з Іспанії на південь Франції. Свою кар'єру майбутній розенкрейцер розпочав як військовий, але згодом перекваліфікувався на дипломата та працював секретарем посольства в Тулузі до революції 1830 р. Після бурхливих політичних подій кар'єра дипломата була завершена, що

підштовхнуло Лапасса до кардинальних змін у житті, які він розпочав з подорожі до Палермо [25, с. 75].

Звільнившись від обов'язків, Лапасс вирішив зайнятися вивченням алхімії, медицини та містичних доктрин. Італійський регіон був обраний не випадково, бо саме там зберігалась езотерична традиція Каліостро. Під час подорожі та знайомства з новими людьми, Лапасс дізнався про традиції розенкрейцерів та їхню легенду. Крім того, принц Бальбіані пояснив, що Розенкрейцерське Товариство немає відношення до популярного Масонського Ордену, а володіє самобутньою езотеричною доктриною [25, с. 76]. Зважаючи на те, що в маніфестах В. Андре була доволі чітка орієнтація на медицину як форму реалізації містичних концепцій та єдину професію, якій дозволялось займатися послідовникам Х. Розенкрейца в XVII ст, Лапасс намагався відповідати цій традиції у своїй окультній практиці. Утім, захоплення медициною для Лапасса перейшло в серйозну дослідницьку роботу та професійну медичну діяльність. Розуміючи, що його знань недостатньо для практики, французький розенкрейцер вирушив до Парижа, де навчався медицині, але не забував поєднувати її з езотеричними доктринами. Повернувшись до Тулузи, Лапасс відкрив кабінет, де безкоштовно лікував усіх нужденних [25, с. 79]. Результатом його досліджень та отриманого досвіду стала робота «Essai sur la conservation de la vie», у якій він змістовно виклав значну кількість медичних й алхімічних знань. Зокрема, висвітлюючи тему історичної традиції медицини в різні стародавні епохи, автор постійно наголошує, що роль лікаря та роль жреця доволі тісно пов'язані, особливо у контексті знань, якими повинен володіти лікар, щоб лікувати на фізичному рівні, та жрець, щоб лікувати ментальні хвороби.

Окрім наукової та професійної діяльності, Лапасс започаткував Товариство Розенкрейцерів у Тулузі. Організація офіційно була заснована в 1850 р. як інструмент для реалізації окультних знань, які Лапасс отримав за кордоном [5, с. 218]. Особливістю цього товариства була відсутність чіткої

ієрархії та вимог на кшталт регулярної присутності членів на зібраннях. Найімовірніше, адепти організації зустрічались для посвячення, але не проводили регулярних групових ритуалів. До лав тулузьких розенкрецерів входили такі видатні особи, як-от Е. де Лапасс, Е. Ару, А. д'Оріан, Ф. Буассен, А. та Ж. Пеладан. Зазначені розенкрейцери були доволі самобутніми особистостями, які прагнули змінювати суспільство. Тому головним напрямом діяльності тулузького Товариства Розенкрейцерів була реалізація знань у реальному світі, а не лише в межах окультної ложі. Наприклад, багато представників Товариства були лікарями та безкоштовно надавали медичні послуги нужденним (як Віконт де Лапасс), інші намагались розвивати науку й мистецтво. Завдяки цьому, Орден Троянди та Хреста Тулузи не лише проводив посвячення в розенкрейцерську традицію, але й брав участь у трансформації суспільних процесів [5, с. 222].

Водночас тулузький Орден Троянди та Хреста відповідав канонам традиції «перших розенкрейцерів» набагато більше, ніж здається на перший погляд. Як було зазначено вище, послідовники розенкрейцерських ідей намагались не знищити Католицьку Церкву, а реформувати її. Таку ж саму думку мали й тулузькі розенкрейцери. Маючи у своєму розпорядженні газету «Вісник Тулузи», послідовники Х. Розенкрейца розпочали дискурс у соціумі на тему реформування Церкви та християнської доктрини [5, с. 227]. Зокрема, варто розглянути тенденцію, що була притаманна тулузьким розенкрейцерам. Частина адептів займалась лікарською практикою та допомагала нужденним. Це були не поодинокі випадки, а чітка й послідовна тенденція залучати до лав Ордену фахівців з медицини. Крім Лапасса та А. Пеладана, до розенкрейцерів Тулузи входили такі видатні теоретики та практики лікарської справи, як-от Т. де Лессері, Л. А. де Монтеск'є-Лабульбен та Ф. Руже [5, с. 223]. На жаль, у дослідженні Галтьє зазначена лише тенденція, а її витоки майже не висвітлені. Проте, на нашу думку, це питання є більш складним, бо витоки цієї тенденції є відображенням маніфесту В. Андре, а саме першого правила, за яким розенкрейцери повинні

були лікувати людей [104, с. 243]. Ці факти чітко демонструють, що незважаючи на відсутність в Ордені Троянди та Хреста складної ієрархічної структури та постійних занять окультними практиками (на кшталт мартиністів), він вельми точно відтворював традицію, на якій базується розенкрейцерська доктрина.

Згодом діяльність тулузького Ордену Троянди та Хреста була завершена та зникла з інформаційного поля. Утім, процес ОВ та інституалізації окультних товариств активно набирив оберти та досягнув свого апогею наприкінці ХІХ ст. У цьому контексті трансформація розенкейцеського руху в інституцію із чіткою ініціативною системою було питанням часу. Пік заснування більшості окультних товариств прийшовся на 80-ті роки ХІХ ст. Розенкрейцерська традиція не стала винятком. У 1888 р. у Парижі був заснований Кабалістичний Орден Троянди і Хреста (далі КОТХ), який продовжував започатковану в Тулузі традицію. Засновниками Ордену були французькі письменники С. де Гуайта (1861-1897) та Ж. Пеладан (1858-1918). У сучасній історіографії Ж. Пеладан вважається провідником розенкрейцерської традиції від свого брата А. Пеладана, який входив до лав тулузького осередку. Обидва засновники були вихідцями з аристократичних сімей. Наприклад, дід С. де Гуайта був бароном на ім'я Атвіль. З дитинства де Гуайта отримував належну освіту та закінчив коледж єзуїтів. Після отримання диплома юриста Гуайта вирішив зайнятися більш творчою діяльністю та майже повністю присвятив себе поезії та прозі. Окрім творчої діяльності, засновник Ордену активно цікавився окультизмом, особливо після знайомства з працями Е. Леві [70, с. 93].

Другим засновником КОТХ був Ж. Пеладан, який вважається одним з найталановитіших письменників Франції епохи декадансу. Брат Пеладана брав участь у діяльності тулузьких розенкрейцерів, а батько займав пост редактора одного з консервативних журналів та був фанатичним християнином. Цей факт доволі важливий для розуміння, чому брати Пеладан активно підтримували розенкрейцерський рух, метою якого було

реформування християнської Церкви. Проте Ж. Пеладан відстоював позиції мистецтва й організував творчі салони. Окрім того, значна кількість його робіт була перекладена на інші європейські мови та мала успіх [70, с. 93-94].

Через три роки після заснування КОТХ між де Гуайта та Пеладаном виникли серйозні ідеологічні розбіжності. Унаслідок конфлікту Ж. Пеладан створив свій Орден та покинув КОТХ. У відповідь на цю подію був опублікований документ за авторством С. де Гуайти, у якому, окрім оголошення про вихід з лав Ордену Пеладана, висвітлювались головні ідейні позиції та цілі організації, що дуже важливо для розуміння особливостей Товариства [50]. Значна частина документа присвячена опису розенкрейцерської легенди за авторством В. Андре. Варто зазначити, що Гуайта не знав, чи є ця легенда правдивою, але вважав, що вона дозволяє транслювати головні принципи Товариства Розенкрейцерів [39, с. 6]. Автор цього документа чітко вказує на те, що Товариство, яке було створене у 1888 р. у Франції, – це пряме продовження традиції Братства Розенкрейцерів, але в більш структурованій формі [50, с. 10]. Ця інформація є дуже важливою, бо дозволяє змістовно оцінити ініціативний базис, на якому формувався КОТХ, а також мету його діяльності. Згідно з першим маніфестом Андре, в якому висвітлені головні мотиви Х. Розенкрейца та його Ордену, основні цілі полягали в трансформації суспільства, релігії та науки [104, с. 241-242].

Водночас наведені вище факти вказують на те, що розенкрейцери не мали структурованої організації. Тому доцільно стверджувати, що ієрархія КОТХ створена вже окультистами періоду ОВ. Структура та система управління КОТХ, порівняно з попередніми езотеричними Орденами, доволі мала. Як зазначає Галтьє, вона складалась з трьох головних градусів (бакалавр, ліцензіат, доктор кабали) та секретного четвертого градусу (просвітницького брата Троянди та Хреста), у який посвячували керівний склад Ордену [5, с. 282]. Проте варто зазначити, що дослідники Макінтош та Кайє зазначають лише три рівні посвячення [70, с. 94; 6, с. 200]. Скоріш за

все, це зумовлено тим, що четвертий рівень мав більш декоративний характер і не був пов'язаний з окультною діяльністю в межах Ордену.

Доречно зауважити, що на відміну від інших окультних товариств Франції, цей Орден мав більш закритий та елітарний характер. Кількість членів, які могли постійно знаходитися в лавах Ордену, не повинна була перевищувати 144 особи [5, с. 282]. З урахуванням того, що головні ідеологічні засади КОТХ були сформовані на класичній моделі розенкрейцерів, цей факт є доволі ймовірним. Керівний склад Ордену складався з ради, яка мала фіксовану кількість у 12 осіб. Утім, це була ілюзія і насправді до керівної ради входило всього 6 людей. Інші шість вважалися «прихованими вождями», але сучасні дослідники вважають, що це був обман та ніяких «прихованих вождів» не існувало. На момент заснування Ордену серед його adeptів були такі представники французького езотеричного руху, як-от Гуайта, Пеладан, Папюс, Марк Хейвен (Емануель Лаланд), абат Альта (Абат Меліндж), Поль Адам і Франсуа-Шарль Барле [70, с. 94].

З точки зору окультних практик та реалізації езотеричних доктрин у рамках ініціативної ієрархії, КОТХ доречно вважати «кабалістичною школою» християнської спрямованості [5, с. 282; 6, с. 199-200]. Це відповідає принципам Братства Розенкрейцерів, що описав В. Андре. Наприклад, у першому маніфесті вказано, що Х. Розенкрейц активно вивчав окультні практики, зокрема кабалу [104, с. 240-241]. В іншому фрагменті маніфесту вказано, що, крім Х. Розенкрейца, кабалою цікавились і його перші послідовники, які фактично й розпочали цю традицію [93, с. 244]. Крім того, у документі С. де Гуайти кабала вказана як одна з головних окультних практик, якими володіли adeptи Ордену Розенкрейцерів [50, с. 9].

Головною метою товариства вважалось створення специфічного навчального закладу для вивчення езотеричних теорій та окультних практик у рамках системи розенкрейцерів. Однією з особливостей вступу до цієї організації був суворий відбір. Неофіт повинен був скласти два іспити: письмовий та усний. Предмети, якими повинен володіти потенціальний член

Ордену – це історія західного езотеризму, символізм та іврит [70, с. 94-95]. Такий підхід до реалізації окультних знань дуже схожий на Магічний коледж Папюса та демонструє прагнення де Гуайта до більш системної підготовки адептів.

Згодом між лідерами КОТХ С. де Гуайта та Ж. Пеладаном виникли концептуальні розбіжності, що призвели до виходу Пеладана з лав Ордену та створення власної організації у 1890 р. [5, с. 282]. Проблема полягала в тому, що сім'я Пеладан сповідувала католицизм та доволі радикально захищала свої принципи. Через це створення Ж. Пеладаном розенкрейцерського Ордену під назвою «Орден Храму і Грааля і Католицький Орден Рози-Хреста» (далі ХГКОРХ), орієнтованого на католицьку сакральну модель, не є унікальним. Представлений Орден за своєю структурою був дуже схожий на КОТХ. Зокрема, ініціативна структура складалася з трьох рівнів: вершники, лицарі, командири. Доречно зауважити, що всі три рівні були пов'язані з деревом Сефірот, яке є одним із центральних символів кабали [70, с. 95]. Зазначений факт указує на те, що кабала залишилась центральним складником окультної концепції Ордену.

Наведені вище факти вказують на те, що структурних, концептуальних та ідейних розбіжностей між Орденем де Гуайта та ХГКОРХ майже немає, крім агресивної орієнтації Пеладана на католицьку сакральну модель. Тому виникає питання передумов, що вплинули на розділення організацій. У сучасній історіографії тема конфлікту між де Гуайта та Пеладаном розкрита доволі поверхнево. Більшість дослідників вважає, що причиною конфлікту між лідерами розенкрейцерів був фанатичний католицизм Пеладана [70, с. 95]. Наприклад, Т. Чортон у книзі «Гностична філософія. Від стародавньої Персії до наших днів» наводить цитату Пелада, де він критикує КОТХ за наявність у ньому спіритуалістів, масонів та буддистів [10, с. 323]. Проте у своєму більш сучасному дослідженні Чортон робить детальний огляд конфлікту в лавах французьких розенкрейцерів та зазначає, що Пеладан як

творча людина відчував ідейну скутість, яка підштовхнула його до виходу з КОТХ [29].

На нашу думку, передумови конфлікту висвітлені недостатньо й не відображають ідеологічних мотивів, що могли підштовхнути Пеладана до таких радикальних дій. Зокрема, більшість сучасних учених не приділяє уваги окультним працям С. де Гуайта. Утім, на фоні інших представників ОВ де Гуайта доволі сильно відрізнявся завдяки особливостям своїх окультних публікацій. У другій половині XIX ст. де Гуайта видав серію езотеричних робіт «Essais de sciences maudites» (Есе про прокляті науки). Фактично, вийшла трилогія під назвою «Змій у книзі Буття», але, на нашу думку, доречно згадати «Le Temple de Satan» (Храм Сатани) та «La Clef de la Magie Noire» (Ключ до чорної магії) [50]. Навіть поверхневий аналіз цих робіт чітко вказує на те, що вони пов'язані із чорною магією. У свою чергу де Гуайта не приховує суть зазначених книг і чітко вказує, що «Храм Сатани» присвячений Сатані та його ролі в практиках чорної магії [50, с. 26]. Крім того, книга «Ключ до чорної магії» розповідає про окультні особливості «темних» практик [50, с. 26-27].

Водночас де Гуайта у своїх роботах не закликає використовувати чорну магію та вважає чаклунство «практиками мерзенними». Утім, С. де Гуайта доволі глибоко та послідовно розкриває практики «темних» ритуалів, що демонструє обізнаність автора в цих питаннях. Зокрема, як зазначає Т Чортон, у книзі «Храм Сатани» де Гуайта виклав головні принципи роботи чорної магії, які частково отримав завдяки власному досвіду [29]. Крім того, КОТХ мав у край закритий характер порівняно з іншими таємними товариствами. Згідно з даними С. Кайє, на вступ нових членів була накладена заборона, а існуючі адепти повинні були дати клятву мовчання про діяльність Ордену [6, с. 200].

Наразі ми не маємо вичерпаних фактів щодо практик чорної магії в лавах КОТХ. Однак, як демонструє досвід інших представників езотеричного руху, створення окультних книг, пов'язано не тільки зі знаннями, але із

власним практичним досвідом. На нашу думку, де Гуайта не просто створював свої роботи, але й практично використовував магії «темного» характеру, та ділився цим досвідом з членами ради КОТХ. Через ідейні розбіжності, які полягають не тільки в залученні масонів або спіритистів, Пеладан залишив розенкрейцерів де Гуайта, бо для такого ревного католика, як Пеладан, чорна магія та ідеї сатанізму мають найбільш антагоністичний зміст.

Після смерті С. де Гуайта у 1897 р. дві розрізнені гілки розенкрейцерів здійснили спробу об'єднатись у 1899 р. Проте ці спроби виявились непродуктивними через те, що КОТХ втратив свого ідейного лідера та фактично зупинив свою діяльність. У 1902 р. Орден повністю потрапив під владу мартиністів, змінив свою ієрархічну структуру та продовжував своє існування під впливом ідей Сен-Мартена [5, с. 282-283].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У ході студіювання історії діяльності езотеричних таємних товариств на території Франції у другій половині XIX ст. вдалося встановити ряд тенденцій та розбіжностей. По-перше, порівняльний аналіз структурного складника езотеричних організацій дозволяє зробити висновок, що всі розглянуті товариства мають унікальну ієрархічну форму. Кожна розглянута організація має різну кількість рівнів посвячення, унікальні назви та функції адептів згідно з отриманим рівнем. Було встановлено, що причиною розбіжностей у структурах є те, що ґрунтом для створення ініціативних рівнів є сакральна модель, що представлена в Орденах.

По-друге, вдалося встановити, що езотеричні доктрини, на яких формувались ієрархії таємних організацій, мали різне походження, але не мали спільних витоків. Зокрема, були визначені головні ідейні напрями в лавах окультних товариств: єгипетська міфологія, вчення Сен-Мартена та маніфести В. Андре. Через це особливості підготовки та цілі товариств

кардинально відрізнялись. Також цей фактор впливав на процес інституалізації езотеричного руху, який досяг свого апогею в другій половині XIX ст.

По-третє, аналіз представлених фактів дозволив порівняти форми реалізації окультних практик. У цьому питанні вдалося встановити спільні риси між двома організаціями. Орден Мартиністів та Кабалістичний Орден Троянди і Хреста відрізняються ідейно та структурно. Проте обидва товариства мали схожу систему реалізації своїх доктрин. Схожість полягає в тому, що обидва Ордени представляли собою навчальний заклад, де навчали використовувати окультні практики. Обидві організації намагалися відтворити академічний навчальний заклад, але езотеричного характеру.

По-четверте, були розглянуті співвідносини між представниками різних організацій. Цей факт є доволі важливий, бо, крім езотеричної доктрини, на яку спиралося товариство, особистість, що організовувала його діяльність, відіграє важливу роль у цьому процесі. Було доведено, що кожний Орден мав конкретних ідейних лідерів, які не тільки вирішували побутові питання в контексті діяльності товариства, але й виступали як релігійні проповідники та орієнтири для адептів. Крім того, у третьому параграфі був зроблений детальний аналіз конфлікту між представниками розенкрейцерського руху в другій половині XIX ст. Була запропонована теорія, згідно з якою конфлікт між керівниками Ордену виник через ідейні розбіжності сакрального характеру.

РОЗДІЛ 4.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ БРИТАНСЬКИХ ЕЗОТЕРИЧНИХ ТОВАРИСТВ В ПЕРІОД “ОКУЛЬТНОГО ВІДРОДЖЕННЯ”

4.1 Розенкрейцерський рух на території Британії

У контексті наукової моделі Західного езотеризму Британія вважається однією з країн, де процес ОВ мав у край високу інтенсивність. Через це студіювання історії становлення та діяльності британських окультистів у другій половині XIX ст. є важливим для комплексного розуміння історичних тенденцій Західного езотеризму. Водночас у сучасній історіографії переважна більшість дослідників розглядає ОВ на території Британії з появи ЗЗ та вважає, що АТР, яке було засноване задовго до ЗЗ, є просто перехідним етапом у цьому процесі [70, с. 97-98; 26, с. 125-126]. Утім, на нашу думку, цей підхід до вивчення таких релігійних інституцій, як езотеричні таємні організації, є недоречним. У третьому розділі дисертації було визначено, що структурна ієрархія окультних товариств формується на базі езотеричних доктрин. Тому більшість Орденів має унікальну ієрархічну модель, що сформована під впливом ідей їхньої окультної системи.

Американській дослідник Г. Богдан вважає, що до появи ЗЗ ніякого АТР не існувало, а згадки про нього є фальсифікацією лідерів ЗЗ з метою підвищення авторитету організації [26, с. 125]. Проте згідно з теорією інших дослідників цей Орден дійсно існував у середині XIX ст. На нашу думку, це товариство існувало та мало ідейну базу, яка послугувала основою для створення інших окультних організацій. У цьому контексті Британія має значні історичні засади розенкрейцерської традиції. Як було зазначено вище, до XVIII ст. розенкрейцери були лише інтелектуальною моделлю та не мали централізованих осередків. Водночас у Британії, на відміну від Франції, ця традиція мала набагато більшу популярність іще у XVIII ст. П. Арнольд у

своїй книзі, присвяченій критиці джерельної бази історії розенкрейцерів, зазначає, що елементи сюжету роботи «Нова Атлантида» за авторством видатного англійського філософа Ф. Бекона та «маніфести» В. Андре мають багато спільного [2, с. 300-302].

Також Арнольд був переконаний, що існувала підтверджена інформація про зв'язок між видатним чеським педагогом Я. Каменським, який жив у Лондоні, та В. Андре, який вважається засновником розенкрейцерської традиції [2, с. 303-305]. Окрім того, згідно з теорією Ф. Єйтс, на території Англії існувала Таємна колегія науковців, яка послугувала прототипом «Королівського наукового товариства», яке офіційно було засноване в 1660 р. [104, с. 182-185]. Британська дослідниця вважає, що Таємна колегія сповідувала ідеї та формувалася саме на засадах розенкрейцерів. Крім опису ідей колегії, котрі можна знайти у листуванні сучасників, які синхронізуються з ідеями розенкрейцерів, важливим фактом є звернення Я. Каменського до Королівського наукового товариства як до групи adeptів, що пройшли ініціацію [104, с. 190]. Цей факт яскраво демонструє, що представники наукової спільноти Британії були прихильникам езотеричних ідей.

Наведені вище факти мають опосередкований характер і не вказують на поширення ідей розенкрейцерів у Британії. Проте існують більш вагомні джерела, що демонструють наявність розенкрейцерських ідей. Зокрема, ще у 1617 р. видатний учений та мислитель Р. Фладд видав публікацію під назвою «*Apologia Compendiaria. A Brief Apology, washing away and cleansing the stain of suspicion and infamy applied to the Fraternity of the Rosy Cross with, as it were, a Fludd of truth*» [41]. У цій роботі Фладд намагається виправдати Братство розенкрейцерів та продемонструвати його користь для розвитку суспільства [41, с. 47]. Ця робота вийшла через три роки після появи маніфестів В. Андре на території Німеччини. Ураховуючі історичний контекст епохи та доволі повільний обміг інформацією між країнами, появу робіт Р. Фладда варто вважати актуальною.

Пізніше видатний британський антиквар й алхімік Еліас Ешмол (1617-1692) продовжив активно поширювати ідеї розенкрейцерів. Зокрема, у своїй книзі «Британський алхімічний театр» Ешмол не тільки висвітлює алхімічні концепції, які притаманні розенкрейцерській доктрині, але й відкрито посилається на один з маніфестів [104, с. 195]. Крім того, в особистому архіві Ешмола був знайдений переклад двох маніфестів та лист, у якому Ешмол просить прийняти його до лав розенкрейцерського братства [104, с. 194-195]. Зазначені факти демонструють значну популярність ідей розенкрейцерів на території Британії фактично одразу після їх появи. Тому, на нашу думку, немає причин применшувати роль АТР в процесі ОВ. Також сучасна дослідниця А. Батлер вважає це товариство реальним та популярним серед масонів [23, с. 69].

Важливим джерелом, що підтверджує існування та діяльність АТР, був журнал «The Rosicrucian», що виходив з 1868 р. (The Rosicrucian, 1868). Доречно зауважити, що головними авторами були В. Літл та В. Вудман, які вважаються авторитетними діячами розенкрейцерського руху [70, р. 99]. На основі аналізу документальних джерел Е. Хоув робить висновок, що Літл мав документи ініціативного характеру, які отримав від представників німецьких розенкрейцерів, що фактично започаткували процес інституалізації розенкрейцерського руху [9, с. 81-83].

В одному з перших випусків журналу доволі змістовно описані ідеологічний і структурний складники організації. Зокрема, на перших сторінках була визначена мета Розенкрейцерського Братства та оголошені головні завдання. Як і попередні розенкрейцерські адепти, послідовники АТР розповідали про пошук істини, інтелектуальну та ментальну трансформацію людини з метою кращого розуміння природи, навколишнього світу та Бога [89, с. 4]. Головними засобами, які використовували адепти АТР для досягнення сакральних цілей були кабала та окультні практики [89, с. 5]. Цей факт демонструє, що автори журналу пропагували містичні ідеї, які синхронізувалися з ключовими концепціями розенкрейцерів.

Крім загальних ідейних мотивів, що були висвітлені на перших сторінках журналу, редактори описали структуру та головні правила організації. Перший пункт правил, на нашу думку має велике значення, бо дозволяє проаналізувати витoki АТР. Зокрема, автори матеріалу чітко зазначали, що АТР – це повністю самостійна організація розенкрейцерського зразка, яка не має відношення до інших таємних товариств, а її адепти виключають можливість впливу інших організацій. Водночас, на відміну від французьких розенкрейцерів, представники АТР чітко визначили правила, посади, вимоги до кандидатів тощо. Наприклад, зібрання повинні проходити в Лондоні, за адресою, яку заздалегіть повинні бути оголошені. Обов'язкові зібрання – чотири рази на рік, вони мають проводитися в другий четвер січня, квітня, серпня та листопада. Кожний запрошений адепт повинен зробити грошовий внесок для матеріального забезпечення організації. Безпосередньо на зібранні повинні бути присутні такі посадові особи товариства як-от: три маги, генеральні магістри першого та другого Ордену, генеральний секретар, генеральний скарбничий, Рада сімох та ін. У ході засідання адепти мають права обрати на керівні посади кандидатів [89, с. 6-7].

Окрім того, важливо розглянути ініціативну структуру організації, що є основою езотеричних товариств. Ініціативна система АТР складається з трьох рівнів доступу: Зелатор, перший Орден, другий Орден. Кожен рівень має три градуси, що в загальній сумі дає 9 ініціативних позицій. Однак варто зазначити, що обмеження на кількість членів організації складає 144 адепти [89, с. 7]. Цей аспект є доволі важливим, бо максимальна кількість адептів синхронізується з даними про діяльність КОТХ у Франції. Аналіз цих фактів дозволяє зробити висновок, що розенкрейцерська традиція як цілісна ідейна модель існувала як в Англії, так і у Франції XIX ст.

З метою комплексного розуміння особливостей становлення та діяльності цього Ордену дуже важливо розуміти внутрішню сакральну систему принципи, якими керуються послідовники. На жаль, доступ до

внутрішніх документів АТР у край обмежений, що створює перепони для повноцінного дослідження. Тому для висвітлення сакральної моделі АТР були залучені внутрішні документи 33 за авторством С. Л. МакГрегора Мазерса, які датуються кінцем XIX ст. [68]. Ці матеріали становлять собою лекції, які автор читав для учасників 33. Один із блоків лекцій присвячений історії становлення розенкрейцерського руху та вимог до адепта, що бажає долучитися до Ордену. Доречно зауважити, що 33 був створений на основі різноманітних окультних систем, але однією із центральних ідейних конструкцій була розенкрейцерська традиція [70, с. 97-98]. Через це в джерелах МакГрегора Мазерса вдалося знайти важливу інформацію про доволі довгий період існування системи знаків та слів, які допомагали адептам товариства ідентифікувати один одного за межами товариства [68, с. 109-110].

Езотеричні організації XIX ст. доволі комплексно використовували елементи розенкрейцерської традиції XVII ст., сакрально-містичний складник АТР був сформований на засадах класичної доктрини розенкрейцерів, а саме – використання кабали, алхімії та християнського містицизму як головних форм ритуальної практики. На цей історичний зв'язок указує один з авторитетних членів АТР В. В. Весткотт, який здійснив спробу історичного осмислення розенкрейцерського руху. Зокрема, автор виділяє серед інших доктрин кабалу та герметизм як основу підготовки розенкрейцерів. Спираючись на згадки інших адептів, Весткотт зазначає, що важливість кабали була вкрай велика та підштовхувала АТР звертатися до іудейських містиків, з метою отримання езотеричних знань [3, с. 42-43].

За формою передачі знань АТР було дуже схоже на КОТХ та інші розенкрейцерські групи. Як було вказано вище, товариство не мало на меті масового розширення кількості членів. Тому довгий час організація залишалась закритою для суспільства, у край яскраво це було виражено в жорсткому відборі кандидатів. Іноді в лавах організації проводили масові ритуали, а езотеричні знання передавалися як індивідуально, так і у вигляді

лекцій, які проводилися в рамках колективної роботи. Доречно зауважити, що активність товариства зростає у 1885 р. й посилює процес поширення знань у вигляді більш регулярних і масових лекцій, особливо з кабали [9, с. 92].

Варто зазначити, що ретельний відбір кандидатів до вступу в АТР, мав свої позитивні риси. Аналіз постатей найбільш активних членів товариства дозволяє зробити висновок, що це були люди, які мали вагомий авторитет в рамках окультної традиції. Зокрема, крім вище названих Літтла, Вудмана та Весткотта, до лав АТР входили такі містики: В. Г. Хуган, В. Х. Хаббарт, лорд Кенліс, Ф. М. Уільямс, граф Джерсі, Ф. Бердетт, граф Бектів та ін [102, с. 35]. Як зазначає дослідник Е. Хоув, більшість представників АТР була пов'язана зі спіритуалізмом та масонством, що вказує на їх обізнаність у цьому питанні [9, с. 91].

Проаналізувавши факти, доцільно резюмувати щодо особливості діяльності АТР. Представлена організація за своєю ієрархією не схожа на інші розенкрейцерські товариства, зокрема ті, що діяли на території Франції у XIX ст. Проте обмеження на максимальну кількість адептів (144 людини), форма передачі знань та окультна доктрина, що базується на кабалі та містичному християнстві, дозволяє, зробити висновок, що АТР – це не просто продукт ОВ, а реальна форма розенкрейцерської традиції, витоки якої ведуть до Європи XVII ст.

4.2 Діяльність Теософської ложі Британії в період ОВ

Одним з найпопулярніших окультних рухів XIX ст. вважається Теософське товариство. Варто зазначити, що вагомий вплив цього товариства відчувався на території Британії. Перш ніж розглядати історію самої організації, доречно розкрити біографію засновниці ТТ – О. П. Блаватської. Народилась пані Блаватська на території сучасної України, у місті Катеринослав (сучасний Дніпро), у 1891 р., в аристократичній сім'ї, яка мала

стародавнє походження. Як зазначає дослідник Н. Гудрік-Кларк, близькі родичі Блаватської мали значний досвід у питаннях езотеризму, бо брали активну участь у лавах розенкрейцерських та масонських Орденів [47, с. 212]. Крім того, пані Блаватська з дитинства відчувала наявність у себе надлюдських здібностей [47, с. 115-116].

Після весілля в сімнадцять років Блаватська залишила чоловіка й відправилась у подорож за новими знаннями територією Близького Сходу. Зі своїм другом А. Роусоном вони подорожували Грецією, Туреччиною, Єгиптом. У 1850 р. в Каїрі Блаватська навчалась разом із видатним містиком П. Метамоном та отримала новий містичний досвід. Після цього вона повернулася до Європи, де, за її словами, зустрілась з «Майстром», знайомство з яким підштовхнуло Олену Петрівну до більш активних пошуків езотеричного знання та розвитку надлюдських здібностей на території Азії. Довгий час пані Блаватська подорожувала різними регіонами світу та накопичувала досвід. Станом на 1870 р. рік Олена Петрівна отримала, окрім досвіду, ще й окультні знання буддистської традиції та індуської філософії на території Далекого Сходу [47, с. 212-213].

У ході подорожей Блаватська змогла заглибитися в езотеричні концепції Східного регіону та активно інтегрувати їх у культурний простір Європи XIX ст., який повністю синхронізувався з актуальними тоді орієнталістськими тенденціями. Як зазначає сучасний дослідник К. Гранхольм, пані Блаватська розпочала свій творчий шлях у містицизмі не з релігійних концепцій Далекого Сходу, а з популярних тоді ідей «єгипетського герметизму», які були висвітлені у фундаментальній роботі «Викрита Ізіда» [49, с. 41]. Проте вплив буддистської сакральної системи на пані Блаватську був доволі значний, що відобразилось на подальшій діяльності.

Перш ніж детально студіювати формування та особливості діяльності ТТ, доцільно розглянути ідеологічну парадигму, навколо якої об'єднувались адепти. Термін “Теософія” має Грецьке походження та перекладається як

“Мудрість Бога” [82, с. 162-163]. Варто зазначити, що немає чіткого визначення теософії як серед дослідників, так і в лавах самого руху [11, с. 10]. Тому, доречно визначити теософію так, як її бачили лідери ТТ. Головна мета цієї світоглядної системи полягає в «пошуку істини» та розвитку особливих моральних якостей, що синхронізуються з трьома ключовими цілями ТТ, які будуть розглянуті далі [20, с. 1]. Українська дослідниця Ю. А. Шабанова зазначає, що при визначенні теософії варто робити диференціацію між особливим станом свідомості, через який, на думку містиків, людина може отримати знання і встановити контакт з «надлюдською силою» та теософським знанням, що є набором моральних орієнтирів, якими повинен керуватися послідовник теософської доктрини [11, с. 19-20]. На нашу думку, саме така специфічна концепція, що стала основою езотеричної доктрини, сприяла становленню ТТ з доволі самобутньою формою організації для соціальних систем подібного характеру.

Документальна історія О. П. Блаватської розпочинається з періоду її переїзду до США у 1873 році. У цей період на території Америки набрав популярності рух спіритуалістів, і пані Блаватська, як прихильник надлюдських здібностей, теж долучилась до цього руху. Оселившись у Нью-Йорку разом зі свої помічником полковником Г. С. Олкоттом, пані Блаватська розпочала публіцистичну діяльність про медіумів та спіритизм у місцевій газеті. Завдяки публікаціям Блаватська отримала значну популярність серед представників окультичного руху та спіритистів [47, с. 214]. Знайомство з Блаватською та загальна популярність містичних концепцій у соціумі спонукала значну кількість прихильників окультизму збиратися в резиденції Олкотта, де регулярно проходили тематичні зустрічі, на яких обговорювались питання езотеризму. Під час однієї з таких зустрічей (17 листопада 1875 року) у місті Нью-Йорку було засновано ТТ. У ході наступних засідань були проведені вибори, на яких обрали лідерів, що

сформували структурне ядро організації [47, с. 217; 45, с. 29]. Керівний склад ТТ був представлений наступними особистостями:

Голова: Г. С. Олкотт;

Віцепрезиденти: С. Пенкост і Д. Фелті;

Секретар-кореспондент: О. П. Блаватська;

Секретар-протоколіст: Д. С. Кобб;

Скарбник: Г. Д. Ньютон;

Бібліотекар: Ч. Сотеран;

Члени Ради: Д. Г. Віджин, Р. Б. Вестбрук; Е. Хардінг-Бріттен, К. Е. Сімонс, Г. С. Моначезі;

Юридичний консультант – В. Джадж [11, с. 105].

Акцентування уваги на біографії О. П. Блаватської зумовлена тим, що вона була ключовою фігурою в процесі розбудови теософського руху та діяльності товариства. Як і попередні організації, ТТ має свою специфіку та відрізняється від інших Орденів. Перш ніж розглядати особливості діяльності товариства в контексті Британії, доречно висвітлити загальні цілі організації. Як вважала сама О. П. Блаватська, головною метою утворення ТТ були експериментальні дослідження та вивчення окультних сил природи, а також розповсюдження сакральної інформації про східні релігійні концепції серед християн.

Пізніше, у 1889 р. у роботі «Ключ до теософії» були опубліковані більш конкретні цілі товариства, які склалися з трьох пунктів:

1. Сформувати ядро Загального братства людства незалежно від раси, кольору шкіри або віросповідання.

2. Сприяти вивченню арійських й інших священних писань, світової релігії і наук, підтвердити важливість давньоазіатської літератури, а саме брахманічної, буддійської і зороастрійської філософії.

3. Дослідити приховані таємниці природи у всіх можливих аспектах, особливо психічні та духовні сили, приховані в людині [20, с. 39].

Згідно з листом російського дослідника А. Аксакова, який наводить у своїй монографії Н. Гудрік-Кларк, представники окультного середовища гідно оцінили нове товариство та його значення для практичної реалізації сакральних концепцій [47, с. 217].

Крім цілей, важливим компонентом вивчення окультних товариств є структура та особливості її формування. Як було вказано вище, порівняно з іншими езотеричними організаціями епохи ОВ на території Британії ТТ мало певну унікальність. Структурна специфіка товариства полягала в тому, що в ініціативному сенсі не було рівнів та етапів становлення адепта, як в інших езотеричних організаціях. Зумовлено це тим, що в рамках ТТ не існувало чіткої системи догматів. Згідно з твердженням пані Блаватської, організація теософів надавала повну свободу мислення та дозволяла своїм послідовникам сповідувати будь-яку релігійну доктрину. Головним критерієм для вступу людини до лав ТТ визнавалось її прагнення до реалізації цілей товариства та наявність моральних якостей, що синхронізуються з теософією. Варто зазначити, що, крім членів товариства, які належать до конкретних осередків ТТ, існували «не прикріплені» члени, що мали свідоцтво про участь у теософському русі, але не входили до складу жодної ложі [20, р. 19-20]. Така форма організації була доволі самобутньою та суттєво відрізнялась від інших езотеричних орденів. Проте з погляду адміністративної позиції ложі теософів мали чіткі посади для ефективної діяльності організації. Наприклад, на території Індії та Цейлону у 1885 р. існувало більше 90 осередків, що демонструє успішність обраної стратегії [46, с. 251].

У сучасній історіографії ТТ питання формування Лондонського осередку, який фактично був одним з перших та найактивніших філіалів у Європі, висвітлено доволі обмежено й непослідовно. Тому для комплексного студіювання доречно спиратися на джерела сучасників подій. Датою заснування Британського теософського товариства (Далі БТТ), прийнято вважати 18 червня 1878 р., а місцем заснування – Лондон. Структурне ядро

організації було представлено особами, які мали пряме відношення до окультного руху. Засновником та першим президентом товариства був Ч. К. Мессі, який брав участь у створенні материнського осередку ТТ у місті Нью-Йорку. Крім нього, до лав нового товариства увійшли доктор Дж. Увайлд, який вважається одним із видатних лікарів та гомеопатів; Р. Ноель, М. А Саут та І. де Штайгер, які вивчали герметичну традицію і християнську теософію [53, с. 553].

Як зазначає один з головних діячів товариства А. П. Сіннет, ідея формування британського осередку ТТ була оголошена на перших зібраннях Нью-Йоркської ложі. Після заснування БТТ у червні 1878 р. було проведено ще кілька зібрань упродовж усього року. Специфіка організації ТТ ґрунтувалась на використанні принципів, якими повинен керуватися послідовник товариства. З урахуванням цього стає зрозумілим, чому БТТ приділяло значну увагу цілям і принципам товариства, які вони створили для своєї організації. На відміну від «класичних» цілей ТТ, британці сформувавши чотири головні мети їхньої організації: 1. Британське теософське товариство засноване з метою розкриття природи й можливостей людської душі, шляхом дослідження та експерименту. 2. Мета товариства – збільшити кількість людського здоров'я, добра, знань, мудрості і щастя. 3. Послідовники зобов'язуються докласти всіх зусиль, щоб жити в поміркованості, чистоті та любові. Вірити у велику Першопричину й у Божественне Синівство, що виражене в безсмерті людського духу. 4. Товариство пов'язане з Ар'я Самадж Ар'яварта, головною метою якого є вдосконалення суспільства завдяки справжній духовній освіті людства, що сакрально вироджується через ідолопоклонницькі й нечисті форми поклоніння [83, с. 11].

Водночас, незважаючи на серйозний підхід до формування організації, діяльність товариства була повільною та непослідовною. Зумовлено це тим, що члени організації не мали чіткого плану та згідно з матеріалами Сіннета були дезорієнтовані. Через це доволі швидко в лавах осередку виникли протиріччя та кадрова криза. 5 січня 1879 р. пані Блаватська та полковник

Олкотт у ході свого “Індійського турне” приїхали до Лондона з метою покращення діяльності філії. Ідейною і структурною основою ТТ були цілі, виконання яких дозволяло долучитися до лав організації. Тому Олкотт та Блаватська не просто дали певні рекомендації для подальшої діяльності, а й надали нові правила для БТТ, які вже були більш схожі на «класичні». Крім того, були проведенні значні кадрові та структурні зміни, які призвели до «автономного» статусу ложі [83, с. 12-13].

Однак системна криза в лавах товариства продовжувала існувати в прихованій формі. На це вказує той факт, що після від'їзду Блаватської і Олкотта розпочалися кадрові зміни та протиріччя, що викликали розкол у лавах БТТ. Головними учасниками цього процесу були видатні британські окультисти А. Кінгсфорд та Е. Мейтленд. Ці представники окультичного руху мали значну авторитет серед езотеричної спільноти. А. Кінгсфорд тривалий час жила в Парижі, де отримала ступінь доктора медицини. У 1880 р. Кінгсфорд та Мейтленд переїхали до Лондона, де активно розпочали свою діяльність. Жінка-лікарка в XIX ст. була украй рідкісним явищем, тому Кінгсфорд отримала вагому повагу та популярність у Англії. Водночас, крім медичної практики та письменницької діяльності, Кінгсфорд і Мейтленд цікавилися езотеричними концепціями. Через це у вересні 1882 р. вони вступили у БТТ, у якому вбачали не просто релігійну організацію альтернативного характеру, а збалансований симбіоз містицизму та науки, який не був представлений в КЦ. Доволі швидко після вступу нові члени ТТ опублікували свою книгу «Ідеальний шлях, або пізнання Христа», у якій захищали ідеї карми, проте зробили акцент на християнській доктрині, що було доволі самобутньо для послідовників теософської доктрини [53, с. 553].

Після вступу до БТТ Кінгсфорд і Мейтленд зробили кар'єру в лавах товариства. Зокрема, у 1883 р. талановита пара зайняла керівні посади в британському осередку ТТ. А. Кінгсфорд була обрана президентом британської філії, а Е. Мейтленд обійняв посаду віцепрезидента. Однак ще в 1882 р. між А. П. Сіннетом, який у той час вже опублікував роботу

«Окультний світ», та авторами «Ідеального шляху», виникли ідейні протиріччя, що ґрунтувались на різних підходах до теософської концепції. Почалась критика з обох таборів: Мейтленд вважав, що «східна» орієнтація Сіннета має рудиментарний характер і не відображає сутність теософських ідей. Водночас автор «Окультного світу» здійснив критичний розбір теорій Кінгсфорд у травневому номері журналу «Теософ». Проте ця ідейна боротьба позитивно вплинула на кар'єру цього дуєту. Кінгсфорд мала літературний талант і в дискусійних листах чітко висловлювала свою думку, що підкоряло інших теософів. Саме на тлі дискусії ще в 1882 р. ряд теософів запропонував А. Кінгсфорд посісти пост президента, який у той час обіймав Ч. К. Мессі [53, с. 664].

Незважаючи на те, що БТТ повністю отримало нових керівників з доволі самобутньою позицією щодо теософії, системна криза в лавах організації продовжувала прогресувати. На перший публічний виступ Кінгсфорд у 1883 р. як президента з Індії приїхав Сіннет. Його метою була демонстрація товариству своєї нової книги під назвою «Езотеричний буддизм», зафіксовані езотеричні знання представників «Гімалайської ложі», яка серед теософів вважалась «дивом». Утім, така позиція Сіннета щодо виключно «східної» орієнтації теософії не влаштувала нове керівництво БТТ. Тому Кінгсфорд та Мейтленд наполягали на тому, що, крім виключного авторитету гімалайських майстрів та східного містицизму, варто приділяти увагу західним доктринам езотеризму, які теж є частиною теософії. З метою вирішення конфлікту до Лондона прибув полковник Олкотт, і на засіданні Британської ложі 7 квітня 1884 р. Мейтленд та Кінгсфорд були звільнені з посади, а їхні посади отримали А. Фінч та А. П. Сіннет. Побачивши загострення кризи, з Парижа раптово приїхала О. П. Блаватська, яка ще в 1883 р. висловила підтримку ідей Кінгсфорд. Завдяки своєчасному втручання в цю ситуацію, Блаватській вдалося зупинити деструктивні тенденції. Вона запропонувала Кінгсфорд заснувати автономну гілку ТТ з орієнтацією на західну теософію. Таким чином, 9 травня 1884 р. було

засноване Герметичне товариство, яке хоч і мало відношення до ТТ, але по суті було самостійною організацією. Між ТТ та Герметичним товариством з'явилась домовленість, яка дозволяла членам обох організацій брати активну участь у діяльності один одного. Це рішення дозволило зняти напругу та відновити ефективну діяльність БТТ [53, с. 664-665].

Після кризи Товариство продовжило свою діяльність, яка полягала в зібраннях та поширенні ідей теософії. Однак БТТ у рамках теософського руху мало набагато більше значення, ніж здається на перший погляд. У 1888 р. Блаватська переїхала до Лондона та відкрила езотеричну секцію Теософського товариств (Далі ЕСТТ), яка представляла собою закриту групу, у якій ділились езотеричними знаннями, що Блаватська та інші адепти отримали від «майстрів» на Далекому Сході [11, с. 130]. Варто зазначити, що ця гілка ТТ значно відрізнялась від «зовнішньої» форми товариства. Яскраво цей факт ілюструє створення меморандуму про вступ до ЕСТТ та доволі об'ємного комплексу правил, які регулювали діяльність організації. Наприклад, меморандум, який був розісланий усім регіональним керівникам, містив в собі клятву з чіткими вимогами до кандидатів й обмеження, які накладало членство у секції. Характерним обмеженням доречно вважати аскетичний стиль життя. Також у меморандумі оголошувалася мета, яку переслідувала зазначена група – навчання практики окультизму та раджа-йоги [4, с. 7-8].

Крім того, в меморандумі було вказано, що головою секції призначається анонімний «Вчитель», а його провідником вважається О. П. Блаватська. Саме через неї повинен іти контакт з «Майстрами», які готові ділитися езотеричними знаннями. Були встановлені значні обмеження на розповсюдження інформації, які виражались, зокрема, в забороні «учнів» секції ставити запитання щодо «Вчителів». Водночас членам секції пропонувалось більш глибоке вивчення доктрин і допомога в разі виникнення складнощів [4, с. 8]. Доволі важливим є те, що в цьому документі висвітлені причини, через які було прийнято рішення щодо створення

«внутрішньої» секції. Згідно з меморандумом, потреба у заснуванні такої форми товариства з'явилась після розуміння того, що екзотеричний компонент організації, набагато ефективніший, ніж езотеричні цілі, які спрямовані на духовну трансформацію людини. Тому секція відокремилась від основного товариства з метою зібрати у своїх лавах відданих теософів [4, с. 9-12].

Всього у рамках меморандуму було 21 правило діяльності в лавах товариства. Огляд усіх правил секції не входить у мету цього дослідження, проте варто зауважити, що головний акцент цих правил робиться на збереженні езотеричних знань, забороні недоцільної інформації (брехня, наклеп, плітки) та обмеженні впливу екзотеричних компонентів [4, с. 16-22]. Специфіка нової форми організації сприяла посиленню секретності та обмеженню доступу до інформації. Через це передача повідомлень реалізовувалась виключно через довірених людей О. П. Блаватської. Крім того, кожен член секції повинен був отримати посвідчення з унікальним цифровим кодом для посилення конфіденційності та контролю [4, с. 23-24].

Представлені вище факти яскраво демонструють зовсім новий підхід до організації ТТ. На нашу думку, одним з головних факторів, що вплинули на рішення про кардинальні зміни в товаристві, була кадрова й ідейна криза, що мала місце у БТТ. Урахувавши досвід та отримавши нову інформацію, Блаватська та авторитетні адепти ТТ вирішили переформатувати організацію та зробити більш класичну форму окультичного таємного товариства. Водночас езотерична частина ТТ також продовжувала діяльність і залишилась, доволі самобутньою. У 1888 р. езотерична форма ТТ теж була трансформована та перероблена. Структурні зміни полягали в тому, що кожен окремий осередок (США, Британія, Індія) отримав автономію від центрального Товариства. В новій структурі були відновлені повноваження президента, якими до цього була наділена Генеральна рада. Виконавча рада стала консультативним органом, що посилював позиції президентів та автономію осередків. Причини радикальних змін сучасні дослідники вбачають у розгортанні

діяльності товариства й активному збільшенні членів у лавах організації, що чітко демонструє успішність цього руху [11, с. 109-110].

Наступною знаковою подією, що вплинула на ТТ, була смерть О. П. Блаватської 8 травня 1891 р. Згідно з ініціативою полковника Олкотта, цей день вважається Днем білого лотоса та об'єднує всіх теософів. У 1893 р. до лав БТТ приєдналась видатна англійська окультистка А. Безант, яка почала активну участь у діяльності організації. Після вступу Безант до ТТ для організації настав зовсім новий період. Зокрема, ідея Безант полягала в застосовуванні теософії до різних аспектів людського життя: соціальному, релігійному, економічному. Завдяки такому підходу теософія набула зовсім нових, більш практичних форм та значної популярності. Водночас Безант проводила лекції з теософії та окультизму, а також започаткувала Індуський коледж у Бенересі. У той період теософи вирішили організовувати регулярні збори та зустрічі, особливо на території Індії [11, с. 110]. На цьому вагомій історичній події для БТТ завершилися і товариство успішно продовжло свою діяльність у ХХ ст.

Наведені вищі факти дозволяють зробити висновок щодо специфіки ББТ. Вдалося визначити, що структура організації значно відрізнялась від інших езотеричних товариств. Такий підхід до організації зумовлений ідеологічною основою товариства, яка ґрунтувалась на теософії та дозволяла своїм послідовникам власноруч шукати істину без догматичних обмежень. Утім через реформацію товариства змінилася його структура та була утворена внутрішня група, яка вже більше відповідала традиційним формам окультичних товариств. Крім того було встановлено, що теософське товариство мало велику популярність й швидко розповсюджувалося в різних регіонах світу. Значну увагу адепти товариства приділяли вивченню теософії та містицизму. Саме езотеричні концепції Сходу (такі, як раджа-йога) слугували основою для практичної реалізації окультизму. Згодом унаслідок реформаційних процесів організації теософія як доктрина була розповсюджена на інші аспекти життя адептів.

4.3 Герметична традиція Британії у контексті езотеричних товариств XIX ст.

З метою комплексного висвітлення історії Герметичних товариств у період ОВ доречно розглянути герметизм як сакральну систему, на основі якої формуються інші езотеричні організації. У релігійному сенсі термін «герметизм» має два значення. По-перше, ним визначається ряд праць Античної епохи, які були написані в Александрії на початку нашої ери. Термін «герметизм» часто використовують саме в контексті визначення цих робіт, які висвітлюють великий спектр наукових знань: космологія, алхімія, теургія. Зазначені тексти кілька разів отримували нову редакцію та переформовувалися в різні комплекси джерел. Своєю назву цей сакральний напрям отримав через легенду про те, що тексти класичного «корпусу», належать Гермесу (або єгипетському богу Тоту), який в античній культурі вважається богом знань. Через це представлена група текстів упродовж своєї історії відноситься до сакральних джерел, у яких Гермес передав езотеричну мудрість. Варто зазначити, що термін «герметизм» отримав таку велику популярність серед містичних культів тому, що його ототожнюють з популярним терміном «езотеризм» [51, с. 133].

На відміну від значної кількості інших джерел епохи Стародавнього світу, комплекс герметичних текстів зберігся та був відновлений у період Відродження. До Європи «Герметичний корпус» потрапив з Візантії, де отримав систематизацію. У 1462 р. у Флоренцію, яка на той час вважалась центром торгівлі та культури, візантійським монахом Л. де Пістойа був привезений комплекс герметичних джерел. Переклад на італійську мову довірили видатному мислителю М. Фічіно, який завершив його у квітні 1463 р. . Цей переклад став основою видання першого збірника герметичних текстів на території Європи у 1471 р. [65, с. 42]. Доречно вважати цю дату початком становлення та розповсюдження герметизму на території Європи.

Вплив герметичних текстів був настільки вагомий для культурної парадигми Відродження, що під їхнім впливом М. Фічіно написав нову «Академію Платона» [58, с. 36].

Ідеї герметизму швидко набули популярності серед мислителів Ренесансу та отримали визнання в більшості регіонів Європи. Упродовж тривалого часу європейські містики, філософи, релігійні діячі осмислювали концепції герметизму та на їхній основі створювали різноманітні сакральні доктрини. Британські острови не були винятком із цієї тенденції й активно підтримували розвиток герметизму. Як встановили сучасні дослідники, Британія вважається однією з перших країн, де з'явилися герметичні тексти. У 1477 р. до Вестмінстера герметичні роботи привіз В. Кекстон та переклав їх англійською [61, с. 134]. У XVII ст. тенденція розвитку герметичних ідей продовжується, хоча й не в такому масштабі, як на території Італії та Німеччини. Варто зазначити, що Англія того періоду була доволі ізольованим регіоном та мала серйозні кризові процеси в релігійній системі. Головними популяризаторами ідей на початку XVII ст. були такі видатні філософи, як Дж. Колет і Т. Мора. Зокрема, у трактаті Колета про «ангельські ієрархії» чітко простежується вплив робіт М. Фічіно та герметичних доктрин [11, с. 51]. Набагато більше герметичних мотивів у роботах видатного Т. Мора. Британській філософ здійснив переклад на англійською біографії видатного теоретика герметизму Джованні Піко делла Мірандола для користування в релігійних закладах. Цей переклад вийшов у 1510 р., що чітко вказує на ранню актуалізацію герметизму серед англійських інтелектуалів. Однак найбільший вплив герметизму представлений у головній роботі Мора «Утопія». Аналізуючи цю працю, Ф. Єйтс зазначає, що в ній висвітлена значна кількість символів та змістів герметичного характеру [11, с. 51-52].

Глобальна релігійна криза, що була притаманна Британським островам у період активного поширення та становлення ідей герметизму, не дозволила цьому напряму знайти підтримку серед університетів та церковних установ. Крім того, значна кількість сакральних джерел була знищена або

заборонялась для розповсюдження через релігійне протистояння. Тому поширення ідей герметизму в Британії мало фрагментарний характер. Водночас переосмислення ідей підтримувалось ентузіастами, що намагалися накопичувати рідкісні джерела. Наприклад, один з радників королеви Єлизавети був видатний маг Д. Ді (1527–1608), ідеї якого вплинули на розвиток Західного езотеризму. Доктор Ді також, як і Мор, надихався ідеями герметизму для своїх окультних праць. Крім власних герметичних текстів, Д. Ді, прославився тим, що збирав рідкісні тексти та створював бібліотеки. У колекції Ді були праці таких видатних герметиків, як Піко, Фічіно, Агріпа, Рейхлін та багато інших [58, с. 61-63].

Упродовж XVII ст. філософи та окультисти робили спроби осмислення герметичні ідеї на території Британії. Такі представники герметичних доктрин, як Р. Фладд, Е. Ешмол, Т. Воан залишили доволі значний спадок переосмислених ідей герметичного характеру. Доречно зауважити, що значна кількість сентенцій, які сформовані в працях Фладда та Ешмола, були актуалізовані в ідейних концепціях езотеричних товариств епохи ОВ. Як було зазначено вище, у XVIII-XIX ст. езотеричні доктрини не тільки здобули велику популярність серед інтелектуалів, але й впливали на гуртування прихильників у більш складні ініціативні товариства. Найбільшу популярність так званий «релігійний герметизм», який був пов'язаний з місцевими сектами, отримав на території Німеччини. Проте на Британських островах ця тенденція теж зберігалась, хоча і в іншій формі. На відміну від Німеччини, британській герметизм просувався в лавах МО, особливо після об'єднання лож у 1717 р. Використовуючи структурні елементи ієрархії МО, окультні товариства почали формувати самостійні організації [53, с. 551].

Цей факт чітко демонструє якісний перехід від розрізнених ідей до певних ієрархічних доктрин, які могли сформувати концептуальне ядро організації. Починаючи з XIX ст. герметичні ідеї все більше асоціюються із системою розенкрейцерів та, в деяких випадках, стають тотожними. Наприклад, у роботах англійських містиків та письменників, таких як

П. Шеллі, Е. Булвер-Літтон, були висвітлені герметичні символи, але в контексті розенкрейцерських ідей. Фактично в другій половині XIX ст. Британія стає центром герметичних доктрин, які асоціювались з єгипетською сакральною системою та розенкрейцерством. У середині XIX ст. з'являються розенкрейцерські організації на зразок АТР, «Лицарів Червоного Хреста», «Ордену Рубінової Троянди та Золотого Хреста» тощо. Водночас був ряд популярних окультних товариств, таких як ТТ, що не були пов'язані з розенкрейцерськими доктринами, але перебували під впливом герметичних ідей. На це вказує той факт, що О. П. Блаватська в ряді робіт активно відстоює позиції герметизму як істинної форми окультизму [53, с. 551-552].

Наведені вище факти демонструють, що герметична традиція, потрапила на територію Британії доволі швидко й здобула значну популярність серед інтелектуалів. Незважаючи на це, ідеї герметизму мали проблеми з масштабами поширення через релігійну кризу, яка мала місце на Британських островах. Утім представлені ідеї зробили значний внесок у культурну та окультну парадигму суспільства. На нашу думку, герметизм як езотерична доктрина мав кілька форм реалізації в окультній традиції. Герметичні доктрини спочатку осмислювались філософами як сакральні ідеї, однак цей процес мав несистемний і розрізнений характер.

Приблизно у XVIII ст. герметизм інтегрується в ритуальні системи масонських (квазімасонських) організацій, які активно поширювалися на території Західної Європи. На початку XIX ст. герметизм на Британських островах здобуває популярність як частина розенкрейцерського руху й активно використовується в ритуальних практиках. До початку ОВ ситуація з герметизмом майже не змінювалася, але ідеї продовжували просочуватись в окультні системи езотеричних товариств, таких як ТТ. Еволюція цього процесу досягла свого апогею в епоху ОВ. У цей період на території Британії з'являються езотеричні товариства, які вже не входять до розенкрейцерської традиції, а повністю формують свою організацію на принципах герметичних ідей. Доволі показовим є той факт, що термін «герметизм» з'являється

безпосередньо у назвах товариств та чітко відображає їх доктринальну спрямованість.

Однією з перших чітко спрямованих організацій було Герметичне товариство, яке згадувалось у контексті історії ТТ. Унаслідок структурної трансформації ТТ було створене Герметичне товариство як окрема гілка теософського руху. Водночас товариство отримало повну автономію та діяло самостійно на ідейних засадах християнства та герметизму. Нове товариство було місцем для реалізації окультних ідей, що були антагоністичні принципам ТТ. Ця організація майже повністю орієнтувалася на доктрини західного езотеризму, особливо герметизму. Для комплексного студіювання представленої організації доречно розглянути езотеричну концепцію, на якій базувалося товариство. Більшість концепцій, які мали вплив в Герметичному товаристві, були створені А. Кінгсфорд та Е. Мейтленд, які вважали себе віруючими християнами. Однак їхня містична система під назвою «езотеричне християнство» дуже відрізнялась від класичних християнських доктрин. Фундаментальні ідеї езотеричного християнства були опубліковані в книзі «Ідеальний світ». Головна ідея концепції полягає в тому, що значна частина християнського богослов'я – це метафоричні сакральні істини, які створені на поганських містеріях та становлять собою окультне вчення [73, с. 41].

Крім того, сакральна система, яку пропанувала Блаватська, теж знайшла відгук у роботах Кінгсфорд та Мейтленд. Герметична концепція, що була осмислена в роботах Блаватської та була сформована на принципах неоплатонізму, доволі органічно поєднувалася з езотеричним християнством. Паралельно із цим одним із джерел натхнення для християнських концепцій Кінгсфорд був релігійний гностицизм, який на ранніх етапах становлення християнства визнали єретичним вченням та жорстоко переслідували, що змусило багатьох звернутися до езотеричної форми організації. Проаналізувавши аналогії в «доктринах» Блаватської з гностичними ідеями, Мейтленд та Кінгсфорд повністю переконались, що християнство, як і інші

сакральні системи, мало універсальний характер та було частиною Герметичної системи [73, с. 41-42]. Езотеричне християнство представляло собою одну з форм теософії, але, на відміну від доктрини Блаватської, акцент робився на концепціях езотеризму (кабала, гностицизм, єгипетський герметизм, християнство, неоплатонізм).

Для комплексного студіювання езотеричних таємних товариств важливо розкрити специфіку їхньої ієрархічної системи. Через те, що Герметичне товариство було створене як один із напрямів ТТ, структурна система залишилась подібною. Зокрема, діяльність товариства полягала в періодичних зборах, на яких адепти товариства читали лекції та обмінювались езотеричними концепціями. Головною метою Герметичного товариства було порівняльне дослідження західних та східних релігійних систем. Варто зазначити, що акцент робився саме на Герметичній традиції, яка притаманна західній культурі. Значну увагу адепти товариства надавали вивченню кабалістичної, піфагорійської, платонічної, а також християнської доктрини як певних універсальних істин, які мали езотеричний зміст, з метою адаптації їх під сучасні концепції для більш ефективного використання.

Аналіз тематики лекцій, які проходили в Товаристві, дозволяють визначити ідейні контури, які розглядалися в цій організації. Наприклад, лекції, що проходили влітку 1884 р., були присвячені таким темам: християнські тести, священні символи, кабалістичні гліфи та робота «Ключ Соломона». Восени 1884 р. проходили лекції, присвячені роботі з архангелами, вивчення планет та греко-єгипетських богів. У першій половині 1886 р. у товаристві були прочитані лекції з біблійної герменевтики та «вищої алхімії». У другій половині 1886 р. до лекцій залучився видатний окультист та діяч багатьох езотеричних товариств МакГрегор Мазерс, який у свої доповідях висвітлював доктрину кабали [53, с. 555].

Варто зазначити, що за доволі коротку історію існування Герметичного товариства, воно отримало не тільки значну популярність серед британських

окультистів, але і в цілому популяризувало герметичну доктрину як ідейний компонент ОВ [42, с. 556]. Масштаб впливу цього товариства в рамках езотеричної спільноти яскраво демонструє наявність значної кількості впливових послідовників окультної концепції. Серед них такі: Р. Ноель, А. Ліллі, М. М. Четтерджи, С. Л. МакГрегор Мазерс, В. В. Весткотт та ін. Багато з названих персон мали не лише значний авторитет в окультному середовищі, але й вагоме становище в соціумі, що у свою чергу підвищувало впливовість Герметичного товариства як релігійної інституції. Водночас, МакГрегор Мазерс та Весткотт, які були активними членами організації, заснували найвпливовіший Герметичний Орден «Золота Зоря», який вважається флагманом ОВ [73, с. 42-43]. Окрім доволі самобутньої ієрархічної системи, яка була інтегрована з ТТ, Кінгсфорд та Мейтленд підтримували більш ліберальний курс щодо розвитку Герметичного товариства. Доволі показовим є той факт, що в лави товариства на рівні із чоловіками приймали й жінок, які мали такі ж самі права в рамках організації [24, с. 71]. Така стратегія не тільки розширював коло потенційних адептів, але й синхронізувався з популярними тоді суспільно-політичним тенденціями.

Водночас діяльність Герметичного товариства не полягала тільки в лекційних заняттях. Перебуваючи в лавах ТТ, Кінгсфорд та Мейтленд концентрували свою увагу на публікації книжок містичного характеру. У рамках діяльності Герметичного товариства ця тенденція продовжилась, і за підтримки лідерів Товариства були видані переклади Герметичних трактатів «Діва Світу» (1885 р) та «Богословська астрологія» (1886 р.). Обидва тексти позначені як християнський герметизм [53, с. 555].

Після важкої хвороби у 1888 р. А. Кінгсфорд, яка довгий час була президентом Герметичного товариства, померла. Після її смерті діяльність організації завершилась, її вірний помічник Е. Мейтленд ще намагався видати деякі праці та біографію самої Кінгсфорд, однак це не дозволило перезавантажити організацію. Утім за короткий період свого існування

Герметичне товариство вагомо вплинуло на розвиток західного езотеризму в період ОВ. Навіть після смерті Кінгсфорд її ідеї підтримували у Франції такі видатні окультисти: барон Н. Д. Спільдарі, графиня М. Кейтнесс, Е. Шюре та ін. Доволі показовим є такий факт: видатна окультна робота Е. Шюре «Великі посвячені», яка стала відома у багатьох країнах світу, була написана під впливом доктрини езотеричного християнства Кінгсфорд та Мейтленд [73, с. 43].

Герметичне товариство як самостійна організація існувало приблизно чотири роки, що є доволі незначним показником порівняно з іншими організаціями епохи ОВ. Але з наведених вище фактів доречно зробити висновок, що її вплив був у край значним. Крім популяризації езотеричного християнства як нової форми окультизму, діяльність цієї організації сприяла популяризації герметизму, що було реалізовано в подальших роботах присвячених герметичній традиції, а також окультних товариствах, що орієнтувалися на цю сакральну систему.

Одночасно з Герметичним товариством на території Англії відбувалось становлення іншої організації подібного напрямку. Такою організацією було Герметичне товариство Луксора (ГТЛ – далі). Представлений Орден, як і Герметичне товариство, активно відстоював доктрини західного езотеризму, проте мав ряд особливостей, що відрізняло його від інших організацій. Становлення ГТЛ, як і більшості окультних Орденів, має дві історії походження. Перша – міфологічна, яка утворилась в рамках товариства та підтримувалась її членами для отримання більш легендарного статусу. Доволі яскравий приклад такої історії – легенда МО про Хірама Абіфа та храм Соломона як відправної точки свого існування. Друга історія – реальна, яка відповідає фактичним джерелам і має підтвердження серед учасників організації та сучасників подій. Історія ГТЛ не є винятком і також відповідає цій парадигмі. Згідно з міфологічною історією братства, організація виникла ще до появи Герметичних текстів, а саме у VII ст. до н. е. на території Єгипту та відповідно до представлених даних ніяк не пов'язана з розенкрейцерами та

має самотній характер. Проте офіційна історія ГТЛ починається наприкінці 1884 р. на території Англії, де в одному з журналів містичної тематики було запропоновано стати адептом цієї організації [88, с. 6-7]. Варто зазначити, що поява братства хронологічно та географічно синхронізується з Герметичним товариством, це відображає певну тенденцію популяризації герметичних ідей у Британії.

Зазначена організація має багато спільних рис із ТТ, проте між адептами цих орденів існували ідейні протиріччя. У сучасній історіографії вважається, що лідери ГТЛ теж були теософами, але, як і А. Кінгсфорд, розчарувалися в орієнтації ТТ на східні сакральні доктрини, що спонукало їх створити власну окультну групу. Засновниками цього товариства вважається три окультисти: П. Девідсон; Т. Г. Бургойн; М. Теон [53, с. 486].

П. Девідсон (1837-1915) – один з головних діячів ГТЛ та його засновників. Народився у Шотландії, біля міста Абердін та провів там свою юність. Займався скрипальством, але пізніше вирішив стати священником, проте реалізувати свій план не зміг через те, що по дорозі до Рима зустрів дівчину, яка згодом стала його дружиною. Задовго до появи ГТЛ Девідсон уже займався окультизмом та був пов'язаний з такими організаціями як АТР. Крім Товариства, Девідсон сам цікавився магічними практиками, модним у той час спіритизмом та заявляв, що має контакт з янголами. Також він вважав себе медіумом і залучав до таких практик свою дружину як провідника [88, с. 22-23].

На відміну від Девідсона, особистість іншого діяча ГТЛ не була так вичерпано висвітлена біографами та краєзнавцями. Переважна більшість джерел – це його особисті спогади та теософські матеріали, які доволі сильно романтизовані. Окультист Томас Генрі Далтон (1855?-1895?) народився в Шотландії у середині XIX ст. В езотеричній літературі та окультних колах він був відомий під псевдонімом Т. Г. Бургойн. З дитинства шотландський містик мав доволі живий розум та цікавився природою, яку вивчав на місцевих болотах. Крім природи, Бургойн активно практикував окультизм,

бо вважав себе природженим медіумом, якій має дар спілкування з надлюдськими силами [88, с. 33-35]. Певний час Бургойн вважав себе чорним магом та шукав зв'язки з послідовниками окультного середовища. За рекламу своїх здібностей він отримав тюремний строк як шахрай і перші сім місяців 1883 р. провів у в'язниці. Після звільнення з в'язниці шотландській містик поновлює свої відносини з Девідсоном та долучається до лав ГТЛ як секретар. У період з 1883 до 1886 р. Бургойн не тільки бере активну участь у діяльності езотеричних товариств, але й публікується у журналах містичного характеру. На його думку, ГТЛ як організація повинна сприяти розвитку магічних здібностей у людей для контакту з «внутрішнім колом» організації, яке представляє собою надлюдську реальність [88, с. 36-37].

Найзагадковішою постаттю в цій системі був окультист під псевдонімом Макс Теон, справжнє ім'я якого досі не визначено. У сучасній історіографії є кілька варіантів, які засновані на джерелах, що мають відношення до М. Теона, проте вичерпані позиції щодо його особистості немає [88, р. 8-9]. Водночас дослідник Дж. П. Дівеней при висвітленні історії ГТЛ як частини герметичної традиції, чітко ідентифікує М. Теона як єврея зі Східної Європи, на ім'я Луї Максимільян Бімштейн [53, с. 486]. Постать М. Теона – від прізвища до діяльності – є доволі таємничою. Згідно з інформацією, що представлена в сучасній історіографії, М. Теон отримав ініціацію в езотеричне вчення, що наближене до хасидизму у 18 років. Проте вчителі, що проводили ініціацію, та подробиці самої доктрини залишились у таємниці. Доволі часто практика укриття своєї ініціативної традиції та її адептів була популярна в парадигмі Західного езотеризму, бо дозволяла створити ауру таємничості та захиститися від критики як доктрини ініціації, так і послідовників [88, с. 11].

Утім існує підтверджена інформація, що М. Теон знаходився в Лондоні в період 1880-х років та навіть вів магнетичну практику під одним зі своїх псевдонімів [88, с. 13]. Цей факт доводить, що Теон був дотичний до початку діяльності ГТЛ. Вважається, що саме цей окультист був ініціатором

створення товариства та його головним куратором. Як заявляв Теон, він практикував концепцію так званого «патотизму», що, за його словами, синхронізується з терміном «магнетизм», у якому він бачив універсальну «космічну силу», яка здатна переходити від активного до пасивного стану. Як «активний» і «пасивний» фактор використовувалась аналогія із чоловіком та жінкою. Теон вважав, що цей метод мав традицію в Західному езотеризмі, яка була покладена в практиці «Дельфійського оракула», коли жрець-чоловік фіксував інформацію та захищав жрицю, яка була в трансівному стані [88, с. 13-14].

Наведена вище біографічна інформація про головних засновників та діячів ГТЛ дозволяє зробити висновок, що їх окультна діяльність до формування організації значно відрізнялась від більшості езотеричних товариств ХІХ ст. на території Британії. Представлені окультисти вважали, що мають надлюдські здібності та навіть їх практикували в комерційному контексті. На наш погляд, схожою лідеркою езотеричного товариства була О. П. Блаватська, у спогадах про яку часто згадувались її особливі здібності.

При вивченні особливостей діяльності ГТЛ дуже важливо розглянути головні цілі та сакральну систему організації. На щастя, після завершення діяльності товариства залишилась велика кількість документів, які стосуються різноманітних аспектів діяльності ГТЛ. Одним з головних документів був «Витоки та мета формування ГТЛ». А також вчення та «Цілі зовнішнього кола», що, як зазначають дослідники, належить П. Девідсону та призначався для неофітів. У тексті документа висвітлюється міфологічна історія та головні ідейні концепції товариства [88, с. 92-93].

Згідно з доктриною, що представлена в документі, існує два «кола» окультної організації: «зовнішнім колом» у цьому контексті вважається ГТЛ. «Внутрішнім колом» називають надлюдський світ, де знаходяться істоти, що можуть контактувати з людьми та передавати езотеричні знання. Згідно з легендою, Герметичний Орден з'явився приблизно 4000 до н.е. на території Єгипту. Саме там мав місце видатний розкол між священниками й

представниками «істинного» знання. Суть розколу полягає в тому, що серед випускників окультних шкіл, які готували священників, утворилось два антагоністичних угруповання. Перше угруповання являло собою священників, які замість «вищої мудрості» обрали владу та створили ієрархічну модель управління. Інша група представляє собою талановитих випускників окультних шкіл, які не відносили себе до жодної релігійної касты та сприяли пошуку істинного містичного знання. Послідовників саме цієї групи почали називати філософами або містиками. Розподіл між групами отримав чітко визначені географічні межі: священники сконцентрувались у місті Фіви, а представники окультистів знаходилися в місті Луксор та вивчали герметизм [88, с. 93].

Цей текст має доволі антагоністичний характер щодо містичних доктрин Індії. Девідсон проводить порівняння між сакральними доктринами Індії та Єгипту в контексті езотеризму й зазначає, що вони мають концептуальні розбіжності. Представники обох країн проводили дослідження езотеричної науки, проте Єгипет орієнтувався на практичне використання окультизму, а Індія акцентувала увагу на теоретичному осмисленні містичних ідей. Згідно із цим текстом, приблизно з 600 році до н. е. з'являється два лідери езотеричних рухів: Піфагор, що утворює «зовнішнє коло» ГТЛ на території Єгипту, та Гаутама, який поширює ідеї буддизму в Азії. Утім азійська гілка езотеризму, на думку автора, сильно деградувала через пасивність реалізації цього знання. Водночас ГТЛ – це «істинний» Орден, що має езотеричні доктрини, переходив у різні форми, такі як МО та Розенкрейцери, й однією із цих форм було Товариство, яке сформувалось у середині 70-х років XIX ст. на території Англії [88, с. 94-95].

Наведена вище інформація не має нічого спільного з реальною історією організації. Доволі агресивне ставлення до індійської форми езотеризму зумовлене тим, що в період появи ГТЛ саме цей напрям мав значну популярність серед окультних товариств і містиків. Крім того, «східна» традиція окультизму була основою ТТ, з яким у ГТЛ був серйозний конфлікт.

Представлена версія історії ГТЛ дозволяє зробити висновок, що організація орієнтується у своїй діяльності на герметичну доктрину та практичну реалізацію окультизму. Ця інформація дозволяє ідентифікувати окултне товариство як частину конкретної традиції.

На нашу думку, найголовнішою інформацією, що представлена в документі, є чітко визначені цілі та лідер зовнішнього кола, який має достатньо кваліфікації в езотеричних знаннях, щоб очолити відродження організації. До головних цілей ГТЛ відносяться чотири пункти: 1) створення всесвітнього братства між людьми; 2) розповсюдження принципів окультної науки та релігійної мудрості серед людей; 3) вивчення езотеричних доктрин серед членів Товариства; 4) створення осередків зовнішнього кола ГТЛ заради відродження стародавньої ініціативної традиції. Девідсон зазначає, що головою та ініціатором цього процесу є М. Теон, який мав необхідний рівень окультного знання для реалізації поставлених цілей [88, с. 97].

Розглянуті цілі організації є доволі типовими для окультних товариств зазначеного хронологічного періоду. Утім, більше за все вони схожі на теософські принципи, якими керувалось ТТ. Водночас діяльність самого Товариства відрізнялась від інших організацій подібного характеру. Реальна історія товариства розпочалась у 1884 р. та була дуже схожа на першу появу інформації щодо розенкрейцерів у XVII ст. В одному із журналів містичної тематики була опублікована реклама, у якій таємний Орден закликав претендентів, що цікавляться окультизмом, приєднатися до їхніх лав. Для того, щоб стати адептом Товариства, було необхідно відправити лист з власним фото та нотальною картою на ім'я «Великого Магістра». Якщо претендент не мав навичок у формуванні нотальної карти, йому необхідно було відправити власні астрологічні дані та кошти за виконання цієї послуги. Збереглися свідчення, що вказана процедура не була формальною і декілька кандидатів отримали відмови після аналізу астрологічних даних [88, с. 3].

Товариство сповідувало популярні ідеї гендерної рівності, тому серед членів ордену були як жінки, так і чоловіки. Діяльність організації була

доволі самотності та відрізнялася від інших окультних товариств. Перш за все унікальність полягає в тому, що вивчення езотеричних доктрин та окультних практик, на які орієнтувалося ГТЛ, проходило частіше за все дистанційно. Після погодження кандидатури претендент отримував статус неофіта та наставника, який знаходився в цьому регіоні та слідкував за процесом розвитку учня. Процес навчання полягав у тому, що під страхом клятви, яку давав неофіт, йому відправлялись секретні документи Товариства, у яких викладались теоретичні основи й окультні практики. Неофіт повинен був багато працювати власноруч, проте його результати контролювались наставником, який контролював процес реалізації поставлених перед учнем цілей. В Англії таким наставником був У. А. Ейтон, який мав певний авторитет в окультній спільноті, тому значна кількість неофітів Британії знала наставника особисто [88, с. 3-4].

Іншою доволі самотньою рисою товариства була його структура. Вона складалася з трьох градусів, які у свою чергу поділялись на три рівні кожен. Така форма ініціативної структури не є унікальною та була притаманна багатьом організаціям, особливо розенкрейцерської традиції [88, с. 68]. Однак, як зазначалось вище, діяльність самої організації відрізнялась від «класичних» езотеричних товариств своєю дистанційністю та цілями, які були притаманні теософській ідеології. Водночас структурна система була інтегрована з більш класичного для Західного езотеричного товариства.

На перших рівнях ініціації неофіт повинен був оволодіти різноманітними здібностями: інтуїції, ясновидіння, передавання думок на відстані та ін. Інші рівні ініціації були більш абстрактні й ураховували роботу на більш високих градусах «духовної ієрархії». Значна кількість вищих рангів ієрархічної структури була пов'язана з різними «янгольськими силами» та різноманітними «ефірними тілами» [88, с. 68-69]. Скоріш за все, ці рівні пов'язані з практиками церемоніальної магії, яка отримала значну популярність у ХІХ ст. після робіт Е. Леві. Велику частину як окультної, так

й езотеричної діяльності товариства складала сексуальна магія. Крім практичних ритуалів сексуальної магії, у лавах ГТЛ була розроблена теоретична система, яка полягала в тому, що кожна людина мала бісексуальний характер, який повинен реалізуватися через злиття чоловічого та жіночого компонентів душі. Тільки так, на думку лідерів ГТЛ, людина могла стати цілісною. Також доктрина організації повністю відхиляла будь-який аскетизм та обмеження, що були притаманні східній традиції містицизму [88, с. 70]. Певна кількість магичних практик ГТЛ пов'язана з уживанням наркотиків та діями сексуального характеру, що було неприйнятно для суспільства XIX ст. Тому секретність, якої дотримувались лідери товариства, мала й практичний характер [88, с. 4]

Порівняно з іншими окультними товариствами ГТЛ існувало доволі недовго. Його діяльність обмежується 80-ми роками XIX ст. Проте зазначеній організації вдалося сформувати осередки на території Британії, Франції та США, що демонструє популярність Товариства, особливо в географічних межах становлення ЗЕ. Крім того, після завершення діяльності ГТЛ, його адепти та лідери продовжили реалізовувати езотеричні доктрини організації в інших окультних Товариствах [53, с. 486-487].

Представлені вище факти дозволяють зробити висновок щодо діяльності та особливостей ГТЛ як езотеричної організації. Удалося встановити, що лідери значно впливали на діяльність Товариства та мали доволі самобутню езотеричну доктрину. Водночас, концепції ГТЛ були доволі антагоністичні до східних містичних традицій, які мали значну популярність у той період. Товариство позиціонувало себе як організацію, що спрямована на вивчення та практику окультних систем герметичного характеру. Утім, принципи навколо яких формувався ідейний базис ГТЛ, були дуже схожі на теософські, а ієрархічна структура – скопійована з Орденів розенкрейцерської традиції. Це демонструє створення доволі специфічної організації, яка поєднувала в собі антагоністичні компоненти, що є нетиповим для соціальних конструктів подібного типу. Процес прийому

та навчання окультних практик мав свої особливості, які полягали у дистанційному навчанні неофітів. Езотеричні доктрини та практики досить часто були пов'язані з уживанням наркотиків та діями сексуального характеру, що було теж нетиповим для вказаного хронологічного періоду й примушувало адептів посилювати секретність організації. Незважаючи на те, що ГТЛ існувало короткий проміжок часу (в порівнянні з такими організаціями, як ТТ), йому вдалося залишити серйозний спадок езотеричних концепцій, які в майбутньому були впроваджені у різноманітні окультні організації.

Розглянуті вище приклади езотеричних товариств герметичної традиції яскраво демонструють їх еволюцію та різноманітність форм. Проте головним езотеричним Орденом, як і герметичної традиції, так і процесу ОВ, вважається 33. Фактично, це була перша окультна організація, яка пропагувала практичну реалізацію окультизму. Досягнення значних успіхів у синтезі окультних традицій дозволило створити фундаментальну магічну систему. У сучасній історіографії вважається, що Орден 33 досяг найвищого рівня популярності, бо саме ідеї цієї організації залишилися актуальними навіть у ХХІ ст. Велика кількість езотеричних товариств перейняла систему 33 у свої ініціативні структури. Становлення 33 доречно вважати кульмінацією у формуванні як британської, так і французької окультної традиції [73, с. 51-52; 24, с. 2].

Синхронно з історією ГТЛ зазначений Орден теж заснувало троє людей, що були тісно пов'язані з езотеричними товариствами. Засновниками Ордену 33 вважаються три адепти розенкрейцерського руху: В. Р Вудман, В. В. Весткотт та С. Л. МакГрегор Мазерс [14, с. 273]. Серед названих лідерів 33 у сучасній історіографії найзагадковішим вважається доктор В. Р. Вудман. Такий статус він отримав через те, що його хоча й уналежнюють до засновників Ордену, але він помер ще до тріумфу організації. Біографія Вудмана доволі типова для більшості британських інтелектуалів того часу. Крім езотеричних ідей, Вудман цікавився садівництвом і медициною. У

1851 р. він отримав медичну кваліфікацію і більшу частину свого життя присвятив медичній практиці [43, с. 72].

Крім професійної діяльності та хобі, доктор Вудман активно цікавився езотеричними доктринами та вступив до лав МО. Проте згодом одна з гілок МО відкололась та перейшла до розенкрейцерської традиції, яка у свою чергу перетворилась на АТР. Вище ми вже згадували Вудмана в контексті редакторської діяльності журналу «Розенкрейцер». Після смерті першого засновника АТР Літтла посаду Верховного Мага обійняв доктор Вудман. На посаді керівника організації Вудман активно розширював впливовість АТР та розвивав окультний аспект. Як зазначає дослідник Гілберт, сучасники вважали Вудмана серйозним фахівцем з івриту та кабали [43, с. 73].

Хоча лідер АТР не брав прямої участі у формуванні 33, однак його учнями були МакГрегор Мазерс та Весткотт. Водночас з навчанням, у рамках Розенкрейцерського Ордену Вудман дозволяв своїм учням власну діяльність, продуктом якої і стала 33. Доктор Вудман мав достатньо знань та керівного досвіду, щоб допомогти своїм послідовникам у реалізації їхніх планів. У нас немає вичерпної інформації стосовно його діяльності в лавах 33. Утім у сучасних дослідників є причини вважати, що він обіймав керівну посаду в першому осередку Ордену під назвою «Уранія-Ізіда» до своєї смерті в 1891 р. [43, с. 73-75].

Одним з головних діячів та засновників 33 був лікар В. В. Весткотт, який народився у 1848 р. в місті Ліменгтон. Доктор Весткотт у своєму автобіографічному листі, що адресований АТР, описує свої інтереси та професійну діяльність. Як і доктор Вудман, пан Весткотт був лікарем та вивчав анатомію, фізіологію та інші біологічні науки. Крім медицини, його цікавили такі наукові напрями, як філософія, логіка та астрономія. У провінційному місті Марток Весткотт займався медичною практикою та здобув авторитет. Хобі Весткотта теж мали інтелектуальний відтінок та були виражені шахами і більярдом. Значну увагу Весткотт приділяв окультним наукам і таємним товариствам. У своєму листі він зазначає, що є масоном та

доволі серйозно ставиться до окультизму, особливо до практики месмеризму. В окультних науках Весткотт перш за все шукав нових знань та зазначав, що цей метод дозволяє зруйнувати ілюзії людини. Згідно з дослідженням Гілберта не усі наведені факти є об'єктивними. Значна частина інформації, що пов'язана із сім'єю та роботою, викривлена [43, с. 76-78]. Утім, хобі та ставлення Весткотта до окультизму дозволяє зробити висновок щодо його особистості.

Активна діяльність в езотеричному русі у Весткотта розпочалась у 1880 р. з прийому в АТР після смерті Верховного Мага – Літтла. За рік до цього Весткотт відійшов від професії та зайнявся вивченням розенкрейцерської і герметичної традиції, щоб мати достатньо знань для роботи в організації. До 1888 р. Весткотт брав вагому участь у діяльності АТР та займав високі посади в ієрархічній системі організації. Доктор цікавиться як герметичною традицією в рамках розенкрейцерського руху, так і кабалою. Адепти ЗЗ та АРТ добре знали, що доктор Весткотт має глибокі знання з цих езотеричних систем. Саме він був перекладачем та редактором популярного збірника герметичних текстів «Collectanea Hermetica», а також значних робіт з іудейської кабали [9, с. 98-99].

Наймолодшим засновником ЗЗ був британський масон С. Л. Мазерс, який народився у 1854 р. у Лондоні. Базову освіту Мазерс отримав в граматичній школі Бедфорда. Завершивши навчання, він доволі довгий час жив з мамою та працював клерком. Мазерс активно цікавився військовою справою та масонством, як і його колеги з окультних організацій. У 1877 р. Мазерс вступив до Масонської ложі Хенгіста. Після цього він додав до свого прізвища префікс МакГрегор, яка демонструє аристократичне походження. У 1882 р. юний масон долучився до АТР й активно розпочав дослідження окультизму. У товаристві розенкрейцерів Мазерс познайомився з Вудманом та Весткоттом, які стали його соратниками у ЗЗ. Варто зазначити, що знайомство з герметичною традицією розпочалось ще до утворення власного Ордену. У 1885 р. Мазерс долучається до лав герметичного товариства

А. Кінгсфорд. У лавах цієї організації МакГрегор Мазерс виступив уперше з лекцією та видав езотеричну працю «Викрита кабала», яка стала найпопулярнішою його роботою. У 1888 р. Мазерс разом зі своїми колегами розенкрейцерами засновує Орден 33 та обіймає там одну з ключових посад. Цього ж року він знайомиться зі своєю дружиною М. Бергсон, яка стала першою кандидаткою в адепти 33. У 1890 р. Бергсон та Мазерс одружилися та переїхали в інший район Лондона, де Мазерс став куратором музею Хорнімана. У 1892 р. сім'я Макгрегор Мазерс мігрує до Парижа, де вони залишаються до самої смерті [102, с. 8-9].

Варто зазначити, що діяльність Мазерса як одного з лідерів 33 та окультного автора доволі сильно критикувалася його сучасниками. Наприклад, активні учасники Ордену Ф. Єйтс і Е. А. Увайт критично ставилися до його діяльності як лідера організації та автора езотеричних доктрин. Вони вважали, що знання, якими володів Мазерс, були езотеричні та не відображали повною мірою суть містичних ідей [102, с. 9].

Водночас переклади та авторські роботи Мазерса вплинули не тільки на становлення 33, але й на формування сучасної моделі 3Е. Крім «Викритої кабали», Мазерс опублікував книгу з окультного Таро та переклад видатного середньовічного гримуару під назвою «Ключ царя Соломона». У 1898 р. завдяки Мазерсу вийшов переклад «Священна магія Абрамеліна», текст якого став культовим для сучасних представників езотеризму. Мазерс розробив значну кількість ритуальних джерел для адептів 33, які пізніше були використані такими окультистами, як А. Кроулі [47, с. 198].

Лідерами організації були розенкрейцери, тому ідейна основа ордену формувалася навколо саме їх містичних ідей. Утім 33 недоречно вважати «класичним» Розенкрейцерським Товариством. На відміну від ТТ, ця організація орієнтувалася не лише на містичні спекуляції, але й на практичну реалізацію окультизму. Доктрини, представлені в Ордені, були синтезовані із широкого спектру різноманітних езотеричних концепцій. Крім розенкрейцерської доктрини, у лавах товариства викладалася церемоніальна

магія, кабала, герметизм, алхімія, таро, а також актуальні тоді напрями окультизму, як Енохіанська магія [24, с. 10]. Унікальність цього Товариства полягає в тому, що синтез концепцій, які використовувалися в Ордені, був доволі специфічним. Значна кількість текстів та методичних рекомендацій була переведена МакГрегором Мазерсом. Ритуальна система, яка поєднувала в собі як Олександрійській герметизм, так і різноманітні форми «відкинутого» знання, дозволило створити не тільки самобутню синтетичну систему езотеризму, але й прогресивну для того часу, що забезпечило Товариству значну популярність навіть після закриття Ордену [73, с. 58].

Структурна парадигма Ордену 33 була майже повністю скопійована з ініціативної моделі АТР. Однак завдяки МакГрегору Мазерсу, який, крім окультних текстів, розробляв ієрархічну систему та структурну модель Ордену, у структурі були особливості. Ієрархічна основа Ордену сформована навколо кабалістичного «Дерева життя», яке має чітку систему з десяти сефірот (чисел, або рівнів). Більшість попередніх езотеричних організацій мала чітке розмежування на два Ордени: зовнішній та внутрішній. Утім, ініціативна система 33 мала три окремих Ордени, які включали в себе 11 рівнів ініціації. Перший Орден містив такі градуси: Неофіт; Зелатор; Теоретик; Практик; Філософ. Другий Орден – Молодший адепт; Старший адепт; Вільний адепт. Третій Орден був секретним та містив лише керівників, які мали контакт з надлюдськими силами, як у випадку з Махатмами, у ТТ. До цього Ордену входили такі рівні: Магістр Храму; Маг; Іпсисимус [47, с. 200].

Структурні особливості цієї парадигми полягають у тому, що розділення рівнів виконано в системі з трьох орденів, що є не типовим для більшості ініціативних товариств епохи ОВ. Зумовлено це тим, що 33 орієнтувалась більше на практичне втілення окультних знань. Тому для функціонування зазначеної стратегії Ордену були необхідні структурні компоненти, які б дозволяли її реалізувати через систему навчання, що ускладнювалася з кожним рівнем. У першому Ордені впродовж усіх рівнів

адепт повинен був оволодіти необхідними знаннями для окультної практики. Наприклад, на рівні Зелатор адепт повинен був вивчати: алхімічний символізм; карти таро; кабалістичні символи; імена стихійних духів; астрологічні знаки та багато інших теоретичних знань. В ініціативній системі Першого Ордену неофіт отримував базові знання та закріплював їх упродовж усього ритуального шляху. Варто зауважити, що незважаючи на зовнішню простоту доступної інформації, адепту було необхідно серйозно працювати як в інтелектуальному, так і в сакральному сенсі [47, с. 201].

Після того, як адепт завершував свій ініціативний шлях в Першому Ордені та оволодівав усіма необхідними навичками, він переходив до Другого Ордену під назвою «Орден Троянди Червоного та Золотого Хреста». При аналізі назви стає зрозумілим, що цей Орден пов'язаний з розенкрейцерською традицією. Адептів цього рівня знайомили з легендою про Х. Розенкрейца та різноманітним символізмом. Проте головною особливістю Другого Ордену була практична реалізація езотеричних знань. Учасників навчали правильно використовувати окультні методики та проводити складні магичні ритуали. На цих рівнях адепти практикували церемоніальну та симпатичні техніки магії. Також була певна кількість обов'язкових ритуалів, які були необхідні для адептів Другого Ордену. Серед таких ритуалів варто виділити «ритуал Відкриття»; «ритуал Чотирьох стихій»; «ритуал Пентаграми» та ін. Водночас адептів навчали створювати різноманітні сакральні інструменти – талісмани, мечі, жезли лампи та інші необхідні засоби. Окрім виготовлення цих інструментів, окультистів Другого Ордену навчали правильно їх освячувати для ритуальної роботи [47, с. 201-202].

Третій Орден був закритий для адептів, бо, як і у інших езотеричних товариствах епохи ОВ, лідери вважали, що мають надлюдські здібності та мали змогу встановлювати зв'язок з надлюдськими істотами. Але перші два Ордені були добре організовані та змогли здобути значну популярність серед населення Британії. Представлена організація вважається

найвпливовішим окультним Товариством другої половині XIX ст. Зумовлено це тим, що на екзотеричному рівні в рамках організації керівники досягли певного успіху та створили значну кількість осередків, які називались храмами. Приблизно за 12 років активної діяльності товариства було засновано п'ять основних храмів, де була найбільша кількість адептів. До таких храмів слід віднести: храм Уранії-Ізиди, в Лондоні (1888 р.); храм Осіріса в Уестон-Сьюпер-Мер (1888 р.); храм Гора в Белфасті (1893); храм Амона-Ра в Единбурзі (1893 р.) та храм Ахатхор у в Парижі (1894 р.), який заснував МакГрегор Мазерс [24, с. 2-3].

Із самого початку формування організації до її лав долучилися такі авторитетні особистості: В. Б. Єйтс, Ф. Фарр, А Хорніман, М Гонн, М Бергсон та видатний А. Кроулі. Велика кількість популярних персон дозволила швидко звернути увагу на ЗЗ. Зокрема, М. Бергсон, яка була сестрою видатного філософа, майже одразу після вступу в Орден запросила до товариства більше 50 осіб. Після заснування 5 храмів кількість ініційованих адептів була понад 300 осіб, що є значним показником для окультних товариств. Також ЗЗ підтримувала актуальні тенденції в суспільстві. На відміну від значної кількості релігійних інститутів, Орден приймав до своїх лав як чоловіків, так і жінок. Крім того, жінки могли діяти не тільки як звичайні адепти, але й обіймати керівні посади в Ордені [24, с. 3]. З урахуванням цих факторів можна зробити висновок, що Орден ЗЗ, крім езотеричних аспектів, які були виражені в комплексній сакральній доктрині та фундаментальних практиках окультизму, мав значний вплив завдяки соціальним компонентам, які дозволили максимально популяризувати цю організацію.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Аналіз фактів, що розглянуті в Розділі дозволяє зробити висновок стосовно специфіки розгортання ОВ та діяльності езотеричних організацій на

території Британії. По-перше, було встановлено, що як і на території Франції, піонером Британського окультного був Орден Розенкрейцерів. Порівняльний аналіз дозволяє констатувати, що ця організація за структурною моделлю відповідає традиції Розенкрейцерів, які діяли у Франції. Це зробити висновок, що інтелектуальна традиція Розенкрейцерів мала стабільні характеристики, які відтворювались в різних країнах під впливом необхідних факторів. Окрім того, саме ця езотерична доктрина послугувала прототипом ієрархічної системи, для інших таємних товариств, що повністю відтворює досвід Франції.

По-друге, було встановлено, що в Британії мала вагомий вплив Герметична традиція, яка відтворювалась у езотеричних товариствах не пов'язаних між собою. В ході студіювання вдалося встановити три езотеричні організації, які в свої назві терміни пов'язані з Герметичною традицією. Проте, варто зазначити, що ієрархічно і структурно вказані товариства не мали концептуальних особливостей. Частіше всього в подібних організаціях ієрархічна система будувалась на розенкрейцерській або масонській парадигмі. Цей факт дозволяє зробити висновок, що Герметична доктрина була спекулятивним елементом та не впливала на структурний каркас товариства. Через це, стратегія діяльності подібних товариств в багатьох аспектах була зхожою з алгоритмом французьких розенкрейцерів. Зокрема, усі три товариства Герметичної спрямованості намагались створити школи навчання окультизму.

По-третє, значну популярність на території Британії отримало ТТ. Цей окультний напрям має доволі складну та самобутню доктрину, яку розробила видатний містик О. П. Блаватська. В ході студіювання було встановлено, що ТТ кардинально відрізняється від інших езотеричних організацій. Зокрема теосови не мали рівнів ініціації та жорсткої ієрархії. Структурна складова на рівні організації товариства мала доволі самобутній характер та відрізнялась високим рівнем автономності лож. Подібна специфіка товариства зумовлена особливостями доктрини на якій ґрунтувалось стратегія діяльності. Варто

зазначити, що ця особливість ТТ мала позитивні наслідки, для організації. Окрім великої кількості адептів, які обрали цей напрям через більш ліберальні вимоги до послідовників, ця організація не завершила свою діяльність наприкінці ХІХ ст., як більшість езотеричних товариств епохи ОВ. Цей факт демонструє ефективність подібних стратегії формування езотеричних організацій.

В четверте, Британський окультних рух відрізняється високою масовістю езотеричних товариств. На відмінно від більш закритого підходу окультистів Франції до прийому нових адептів, Британські езотеричні організації мали більш демократичне ставлення до відбору послідовників. Це стосується не тільки ТТ та подібних організацій, але і представників Герметичної традиції. Зокрема Орден 33, який вважається флагманом Британського ОВ прийняв до своїх лав велику кількість людей та відкрив свої осередки в п'яти різних містах. Подібні показники, для більшості езотеричних таємних товариств вважаються край високими. Причини такої популярності окультних товариств полягають у двох чинниках: вплив світоглядних фактор на велику кількість індивідів та особливості доктрин більшості товариств, які полягали у більш ліберальному відношенні до адептів.

ВИСНОВКИ

1. У сучасній історіографії західного езотеризму процес становлення окультних товариств у контексті ОВ висвітлений фрагментарно. Більшість дослідників намагається впроваджувати нові підходи до вивчення системи західного езотеризму як комплексного явища та осмислювати окультні доктрини в контексті історико-філософського дискурсу, що полягає в студіюванні соціокультурних компонентів. Проте переважна більшість історичних робіт, що присвячені окультним товариствам ХІХ ст., орієнтується на дослідження конкретних ініціативних Орденів. Ґрунтовно висвітлені в історіографічній літературі організації, як «Золота зоря», Теософське товариство, Англійське товариство Розенкрейцерів, Масонський Орден (Мемфіс-Міцраїм) та ін. Більшість робіт – це монографії або наукові статті, у яких здійснюється аналіз конкретної історичної події або історії становлення товариства. Подібні дослідницькі матеріали вичерпно розкривають локальні теми, що пов'язані з процесом ОВ та історією

окультних товариств. Однак з точки зору історико-порівняльного аналізу та макроісторичного виміру такий підхід до вивчення окультних таємних товариств не дозволяє комплексно розглянути сукупність різноманітних факторів і форм взаємодії езотеричних організацій. Тому обраний нами макроісторичний підхід у встановлених хронологічних і географічних межах дозволяє доповнити історичний компонент окультних товариств у контексті студіювання західного езотеризму з використанням напрацювань сучасних дослідників.

Крім історіографічних робіт, були залучені документальні джерела. Варто зазначити, що однією з особливостей історіографії європейських окультних товариств XIX ст. є значна кількість опублікованих збірників документів. Такі дослідники, як Хоув, Гілберт, Гудвін та ін., опублікували збірники документів езотеричних товариств. Тематика документів, які представлені в подібних збірниках, має розрізнений характер та відображає широкий спектр діяльності окультних Орденів. Подібні збірники дозволяють простежити діяльність езотеричних Товариств й особливості формування ієрархічних структур. Водночас у багатьох роботах опубліковані листування між адептами організацій, що дозволяє реконструювати події на міжособистісному рівні. Також, для більш ґрунтовного розуміння ідейної специфіки містичних організацій, довелося звернутися до оригінальних матеріалів головних діячів езотеричних товариств та їх публікацій у журналах. Ця група джерел хоча і не може вважатися повністю об'єктивною, проте дозволяє виявити сакральні орієнтири, під впливом яких формувались подібні структури.

2. Одним з глибинних соціально-релігійних процесів, що відбувались на території Європи у XIX ст., було Окультне відродження. Під цим терміном розуміється складне соціокультурне та релігійне явище, унаслідок якого відбулася активізація окультних ідей, що були реалізовані в спеціальних інституціях – езотеричних товариствах. Підвищення інтересу до окультних доктрин сприяло створенню ініціативних організацій на території

Західної Європи. Було уточнено, що розгортання цього процесу розпочалося на території Франції у другій половині XIX ст.

У ході студіювання історичного контексту ОВ вдалося виявити дві групи передумов, що впливали на розкриття цього феномену. Перша група має екзотеричний характер та пов'язана із зовнішніми факторами. Такі передумови складаються переважно зі світоглядних компонентів суспільства. До таких компонентів відносяться: релігійна криза; зміна правових відносин; створення нових політичних ідеологій; розвиток наукової думки та ін. Другу групу передумов доречно вважати езотеричною, бо переважна більшість факторів, які впливали в цьому контексті, були пов'язані з окультними доктринами та їх еволюцією. До таких факторів належать: популяризація робіт Е. Леві; адаптація езотеричних текстів під актуальні соціальні тенденції; створення альтернативних форм релігії; поширення східних містичних доктрин, створення журналів магічної тематики тощо.

Крім цих двох груп передумов, варто виділити ще один важливий фактор, який не було зазначено в представленій систематизації. Видатний соціолог Дж. Уебб створив теорію «відхиленого знання», яка отримала визнання в сучасній історіографії. Згідно із цією теорією більшість окультних знань, які були популяризовані в XVIII та XIX ст., мали заборону у попередній соціальній парадигмі, яка ґрунтувалась на середньовічному ідейному конструкті схоластики. Утім, за період авторитаризму християнської релігії на території Європи сформувалась значна кількість альтернативних ідейних парадигм (герметизм, кабала, алхімія, чаклунство, астрологія тощо), які довгий час не мали можливості реалізуватися як легальний компонент суспільства. Тому після руйнування християнської монополії у XVIII ст., заборонені ідейні парадигми отримали змогу реалізуватися як повноцінна релігійна система зі своїми лідерами та інститутами. На наш погляд, цей факт також дуже важливий для комплексного студіювання ОВ та його передумов.

3. Для всебічного висвітлення історії діяльності езотеричних таємних Товариств важливо розглянути передумови, які впливали на активізацію їх діяльності. Незважаючи на те, що таємні товариства за своєю природою антагоністичні до масових суспільних ідеологій та дискурсів, бо мають на меті зберігати в таємниці свою діяльність від переважної більшості людей, вони все одно отримують значний вплив зовнішніх факторів. Зумовлено це тим, що особливий статус подібних Товариств не дозволяє діяти повністю автономно в рамках соціальної системи. Тому світоглядні, релігійні та соціальні тенденції, які притаманні суспільству, у якому знаходиться езотерична організація, здійснюють вагомий вплив. Згідно принципів системності встановлені передумови, що впливали на активізацію езотеричних Товариств, які були розподілені на три групи: релігійні, наукові та світоглядні. Наведені категорії мають доволі умовний характер, але дозволяються систематизувати фактори впливу за їх головними ознаками.

Релігійна група чинників містить у собі такі передумови, як релігійна криза; ослаблення традиційних форм релігії; поява спиритизму та діяльність первісних форм окультних Товариств. Були розкриті чинники, які стимулювали популяризацію езотеричних таємних товариств у контексті релігійних протиріч. Після епохи Просвітництва Католицька церква та інші традиційні форми релігії зазнали значних втрат як на соціальному, так і на ідейному рівні. Значна кількість населення розчарувалася в класичних сакральних системах і звернулася до альтернативних форм релігії. Однією з таких альтернативних форм був окультизм та езотеричні товариства, які пропонували своїм адептам не тільки унікальний містичний досвід, але й були більш динамічними в контексті соціальних змін. Через це езотеричні організації набули значної популярності та збільшення свого впливу на тлі занепаду традиційних форм релігії.

Наукові фактори, що впливали на розгортання діяльності езотеричних організацій, полягають у тому, що більшість окультних ідей мають експериментальну складову та вважають себе альтернативною наукою.

Експерименти із психічними та фізичними явищами, які були популярні у Вікторіанську епоху, сприяли науковому підходу навіть у питанні релігійного досвіду. Значна частина вчених, особливо на території Британії, долучилась до езотеричних організацій з метою дослідження окультних ефектів та духовних феноменів. Серед науковців дуже популярним був містичний рух спіритизму. Багато вчених різноманітної спеціалізації намагались дослідити природу цього явища та навіть об'єднувалося в групи для більш ефективного вивчення. Крім цього, поява нових наукових теорій, як теорія Дарвіна, впливало на становлення езотеричних товариств. Зокрема, ідеї еволюціонізму, що були закладені в концепцію Дарвіна, використовувалися теософами, які були одним з найвпливовіших езотеричних рухів. Також показовим є той факт, що в лавах езотеричних орденів, таких як «Золота Зоря», Теософське Товариство, Англійське Товариство Розенкрейцерів, брало участь багато науковців.

Третя група передумов пов'язана зі світоглядними компонентами суспільства. До таких тенденцій відносяться: нові філософські концепції; створення нових політичних ідеологій; розгортання феміністичного руху; культурний рух декадансу. Ці чинники не мали прямого впливу на активізацію езотеричних таємних організацій, проте мали опосередкований вплив на збільшення попиту реалізації сакральних потреб в альтернативній формі. Зокрема нові політичні рухи, такі як соціалізм, вважалися прогресивною ідеологією, тому значна частина містиків була послідовниками соціалістичних ідей. Ліберальне ставлення більшості езотеричних організацій до жінок, а також можливість ієрархічного зростання в цих соціальних системах повністю синхронізувалося з поширенням феміністичного руху, який вимагав рівних прав для жінок. Одним з головних культурних компонентів Вікторіанської епохи був рух декадансу, який формував свою світоглядну парадигму навколо ідей «кінця епохи» та занепаду суспільства. Сама ідея занепаду підштовхувала велику кількість інтелектуалів та

письменників до пошуку нової форми релігійного досвіду. Окульти Товариства здебільшого змогли задовольнити цю потребу.

4. Структурний складник в історії діяльності та формуванні езотеричних таємних товариств має дуже велике значення. На жаль, у сучасній історіографії це питання не висвітлене як окрема дослідницька тема. Тому більшість інформації про цей надважливий компонент окульти товариств має фрагментарний характер, особливо в історичній науці. Важливість цього питання полягає в тому, що езотеричні таємні організації створюють свої структурні системи на основі певних містичних доктрин. Важливим фактором діяльності адептів в лавах подібних Товариств є перехід з однієї ієрархічної ланки на більш високу через процес ініціації. У більшості езотеричних товариств адепт повинен оволодіти теоретичними та практичними знаннями окульти характеру. У процесі власної еволюції, адепт переходив на більш високі рівні структури, де йому відкривались доступ до закритих ритуальних практик. У ході дослідження було встановлено кілька ініціативних систем, які були притаманні езотеричним Орденам XIX ст.

Перша ініціативна структура, яка була розповсюджена в Західній Європі, належить до розенкрейцерської традиції. Доктрина Розенкрейцерів сформувалась у XVII ст. на території сучасної Німеччини. Однак засновано перше окульти товариство на базі цієї доктрини тільки у XVIII ст. також у Німеччині. Згодом ця ієрархічна модель стала основою для більшості езотеричних товариств Західної Європи в період Окульти відродження. Ця система була притаманна таким окульти орденам, як Англійське Товариство Розенкрейцерів, Кабалістичний Орден Троянди та Хреста, Орден Мартиністів, Герметичне Братство Луксора, Орден «Золота Зоря» та ряду масонських організацій. Класична структура розенкрейцерської традиції складається з 9 ініціативних рівнів, назви яких можуть змінюватися залежно від доктрини товариства. Доволі часто 9 ланок ініціації поділені на 3 великі рівні, які своєю чергою формують окремі структури в системі ордену.

Більшість ініціативних товариств має чітку диференціацію на зовнішню та внутрішню частину. Найчастіше до першої частини організації допускають новачків, а більш складні та секретні ритуали викладаються у внутрішній частині.

Водночас, крім цієї моделі ініціативної структури, яка була домінуючою в окультних організаціях епохи Окультного відродження, в Західній Європі існували інші системи. Найбільше схожою структурою на розенкрейцерську була система Масонського Ордену. Вона також складається з рівнів, але в традиційній формі було тільки 3 градуси. Утім, окультний напрям масонства під назвою Мемфіс-Міцраїм мав 95 рівнів ініціації. У ході дослідження було уточнено, що саме ця традиція об'єднана з розенкрейцерською, яка потім була запроваджена в Ордені Мартиністів. Водночас серед усіх організацій виділяється Теософське Товариство, яке фактично не мало структури, а регламентувало свою діяльність тільки «теософськими принципами». Лідери організації запровадили три принципи, які стали головною ідеологічною конструкцією для прийому адептів. Крім клятви не порушувати теософські принципи та виконувати їх, у цьому Товаристві не було жодних обмежень. Проте згодом організація реформувалась та була створена внутрішня частина, у якій спосіб прийому був складніший та кількість правил значно збільшилась. Варто зазначити, що наведені форми ієрархії довгий час залишались незмінними та відтворювалися в різноманітних окультних товариствах. Головний ідейний конструкт, який полягає в передаванні езотеричного знання, поступово повністю реалізовувався в подібних структурних моделях.

5. Порівняльний аналіз ієрархічних систем езотеричних таємних товариств, що діяли на території Західної Європи, дозволив комплексно розглянути специфіку формування та стратегію діяльності окультних товариств. Ініціативна модель, яка складалась зі структурованих рівнів, частіше за все виступала основою для формування організації та впливала на стратегію розвитку Товариства. Наприклад, класична форма

розенкрейцерської традиції, яка була притаманна таким організаціям, як Англійське Товариство Розенкрейцерів та Кабалістичний Орден Троянди та Хреста, мали кількісні обмеження на прийом адептів до своїх лав. Кількість послідовників цих орденів не мала перевищувати 144 особи, що сильно впливало на діяльність Товариства та вимагало від лідерів пильного відбору претендентів. Водночас організації так званої герметичної традиції, такі як-от Братство Луксора та «Золота Зоря», повністю відтворили систему розенкрейцерів, але без кількісних та гендерних обмежень, що вагомо вплинуло на масовість організацій. Теософське Товариство, яке навіть не мало ініціативної структури та орієнтувалось на індивідуальні здібності адептів отримало значну підтримку серед представників різноманітних соціальних класів та масштабне географічне розповсюдження. Окульти на прями масонства також мали високу популярність та значну кількість осередків у різних частинах світу. Проте сама організація була доволі закритою та мала вкрай складну модель ініціації. Популярність Мемфіса-Мізраїма зумовлена тим, що масонський рух ще задовго до ОВ отримав велику популярність у більшості розвинених країн як прототип для різних типів таємних товариств.

З наведених вище фактів доречно зробити висновок, що формування й стратегія подальшої діяльності залежала від структурних особливостей організації. Представники так званої «розенкрейцерської» традиції частіше за все орієнтувались на малу кількість адептів, які пильно фільтрувались. Якщо аналізувати історичний шлях англійських і французьких розенкрейцерів епохи Окультичного відродження, то їхня стратегія діяльності синхронізується зі структурним складником. Усі розенкрейцерські осередки діяли автономно та на обмеженій території. Такі організації, як Англійське Товариство Розенкрейцерів та Кабалістичний Орден Троянди та Хреста залишилися в географічних рамках своїх держав. Проте схожі за структурою організації герметичного характеру, які не мали кількісних обмежень, виходили за межі свої держав. Зокрема, Орден «Золота Зоря» відкрив п'ять храмів на території

Британських островів та Франції. А Герметичне Братство Луксора відкрило свої представництва в Англії, США, Франції та Росії. Проте наймасовішою езотеричною організацією доречно вважати Теософське Товариство, яке відкрило свої ложі на території США, Європи та навіть Азії. Представлені факти демонструють прямий зв'язок між стратегією діяльності та ієрархічною системою товариств.

6. Утім встановлення кореляції між ієрархічною системою та особливостями формування не дозволяє розкрити фактори, що впливають на формування самої структурної моделі. У результаті проведеної роботи уточнена роль лідерів окультних товариств, які здебільшого були авторами езотеричних концепцій, що ставали основою ініціативної моделі. Зокрема, переважна більшість структурних систем має легенду, яка пов'язана з історією заснування товариства. Така система створюється з метою підвищення сакрального авторитету та формуванню необхідного містичного настрою. Відповідальні за створення як легенди, так і ідеологічної парадигми окультного товариства саме лідери цих організацій. Доволі показовим є історичний контекст Масонського Ордену. Після офіційного заснування Ордену у 1717 р. у Лондоні 1723 р. була прийнята «Конституція Андерсона», де викладена містична історія організації. Наприкінці XVIII ст. граф Коліостро переробив класичну легенду Ордену та створив так зване «Єгипетське масонство», яке послугувало ідейним базисом для напряму Мемфіс-Мізраїм.

Представники розенкрейцерської традиції також повністю орієнтувались на легенду про великого містика та засновника першого Ордену Х. Розенкрейца. Лідери розенкрейцерів епохи ОВ регулярно зазначали, що відтворюють оригінальну сакральну модель та мають зв'язок із класичною доктриною. Послідовники герметичного руху, які активно використовували розенкрейцерську ініціативну систему, зберігали оригінальну модель, проте залучали нові ритуальні компоненти. У цьому процесі значних успіхів досягли такі лідери окультних товариств як-от:

В. Вудман, С. Л. МакГрегор Мазерс, Ж. Анкосс, С де Гуайта, М. Теон та ін. Доречно зауважити, що О. П. Блаватська фактично повністю створила сакральну систему Теософського Товариства на ґрунті східних містичних систем. Її роботи та методичні рекомендації дозволили створити порівняно з іншими товариствами вкрай унікальну організацію. Як було встановлено, Теософське Товариство концептуально відрізняється від езотеричних організацій розенкрейцерського типу завдяки самобутній сакральній моделі. Тому доречно зробити висновок, що вплив ідейного складника, який був в основі ієрархічних моделей, визначав стратегію діяльності організації.

7. У результаті проведеного дослідження вдалося виявити специфіку діяльності окультних Товариств в епоху Окультного відродження. Наведені факти демонструють комплексність та значну кількість векторів діяльності цієї соціальної системи. Окультні таємні Товариства становлять собою альтернативні релігійні інститути, які в епоху ОВ створювали конкуренцію традиційним сакральним структурам. У ході студіювання було встановлено, що ідеологічний базис та ієрархічна модель впливають на діяльність зазначених організацій. З урахуванням того, що товариства мають релігійний характер, доречно зробити висновок, що головною метою цих організацій було встановлення зв'язку з Божественною силою та отримання адептами унікального містичного досвіду. На відміну від класичних релігійних інститутів окультні Товариства переважно орієнтувалися на індивідуалістичний підхід у передаванні сакрального досвіду. Стандартна схема діяльності подібних товариств полягала в нерегулярних колективних ритуалах ініціації, святкування важливих подій та лекціях езотеричної тематики. Отримавши базовий рівень знання про магічну доктрину Ордену, адепт продовжував практикувати окультизм та отримувати власний досвід у системі конкретного товариства. Цим досвідом адепти обмінювалися під час зустрічей та залучали його до ритуалів. Таку форму езотеричного таємного товариства доречно вважати класичною, бо її ознаки наявні в первісних організаціях, які виникали на території Західної Європи у період XVIII ст. У

першій половині XIX ст. ця форма діяльності містичних товариств залишилась у незмінному вигляді. Такі організації, як Англійське Товариство Розенкрейцерів та Масонський Орден (Мемфіс-Мізраїм), діяли виключно за класичною схемою. Проте в більш пізній період ОВ ряд орденів кардинально змінили специфіку діяльності. По-перше, езотеричні товариства почали проводити агітацію через журнали, які в той час були найпопулярнішим засобом масової інформації. Найбільших успіхів у цьому процесі досягло Теософське Товариство, яке видавало велику кількість журналів у різних країнах світу. По-друге, низка організацій, що діяли на території Британії (Герметичне Товариство, Герметичне Братство Луксора, «Золота Зоря») були не просто ініціативними організаціями в релігійному сенсі, як їх попередники, а представляли собою «школи», де навчали окультизму.

Ці товариства повністю змінили класичну парадигму діяльності на більш складну й актуальну для XIX ст. У лавах цих організацій викладалась значний перелік окультних напрямів (кабала, алхімія, астрологія, церемоніальна магія та ін.), що збільшувало кількість потенційних адептів. Наприклад, Орден Мартиністів та Кабалістичний Орден Троянди та Хреста також почали орієнтуватися на практичну реалізацію окультних доктрин. Навіть Теософське Товариство, яке діяло в рамках власної теоретичної моделі, у 1888 р. пройшло трансформацію, наслідком якої стала поява внутрішнього «кола», де практична реалізація теософських ідей була одним з головних компонентів. У ході дослідження вдалося встановити, що на ранніх етапах ОВ діяльність езотеричних Товариств мала більш розрізнений характер та не отримала значної популярності серед населення Англії та Франції. Проте на фінальних стадіях ОВ езотеричні організації повністю переорієнтувались на альтернативні релігійні інститути, що дозволяло отримати містичний досвід та реалізацію сакральних потреб завдяки практичній реалізації окультних доктрин в езотеричних Товариствах.

Представлені висновки яскраво демонструють усю складність та багатомірність такого явища, як езотеричні товариства. Структурні та

ідеологічні компоненти мають концептуальний зв'язок між собою, що створює систему взаємного впливу. Наслідком такого зв'язку є велика кількість варіацій ієрархічних моделей та світоглядних засад, які є основою езотеричних таємних товариств. Подальшого вивчення потребують, як окремі езотеричні організації, так і історична перспектива їх взаємодії. Окремої уваги заслуговують товариства, які виникли після XIX ст., але на основі традицій, що були започатковані в період ОВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Арафель В. Луи Клод де Сен-Мартен. Мартинизм Неизвестного Философа. М.: Москвичев, 2017. 432 с.
2. Арнольд П. История розенкрейцеров и история франкмасонства. М.: Энигма, 2011. 336 с.
3. Блаватская Е. П. Письма А.П.Синнетту. Сборник. Перевод с англ. М.: Сфера, 1996. 528 с.
4. Блаватская Е.П. Инструкции для учеников Внутренней Группы. Пер. с англ. М.: Сфера, 2006. 384 с.
5. Галтье Ж. Сыны Калиостро: египетское масонство, розенкрейцерство и новое рыцарство, М.: Ганга, 2012. 524 с.
6. Кайе С. Египетское масонство Устава Мемфиса-Мицраима. Москва: Ганга, 2011. 464 с.
7. Томсинов В.А. Краткая история египтологии М.: Зерцало; Вече, 2004. 321 с.
8. Халіков Р. Х. Специфіка застосування феноменологічного підходу під час дослідження раціонального в релігії. «Наука. Релігія. Суспільство» № 4'2011. Донецьк. С. 137-141
9. Хоув, Э. Маги Золотой Зари = The Magicians of the Golden Dawn : док. история маг. ордена, 1887-1923 М. : Энигма Одди-Стиль, 2008. 624 с.
10. Чёртон, Т. Гностическая философия. От древней Персии до наших дней. М.: РИПОЛ классик, 2008. 464 с.
11. Шабанова Ю.А. Теософия: история и современность. Монография. Харьков: ФЛП Панов А. Н., 2016. 198 с.

12. Annales des Sciences Psychiques (IAPSOP). International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: http://iapsop.com/archive/materials/annaes_des_sciences_psychiques/ (date of access: 01.03.2019).
13. Asprem E. *Arguing with Angels: Enochian Magic and Modern Occulture*. State University of New York Press, 2013. 230 p.
14. Asprem E. The Golden Dawn and the O.T.O. *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism / ed. by G. A. Magee*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. P. 272–283. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9781139027649.024> (date of access: 02.05.2023).
15. Bailey M. D. *Magic and superstition in Europe: A concise history from antiquity to the present*. Lanham: Rowman & Littlefield Pub, 2007. 275 p.
16. Barrett D. V. *A brief guide to secret religions*. London : Robinson, 2011. 404 p.
17. Bedarride M. De L Ordre Maconnique De Misraim 1845. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/BedarrideMDeLOrdreMaconniqueDeMisraim1845> (date of access: 02.04.2020).
18. Benimeli, J. A. F. *Freemasonry and the Catholic Church*. Handbook of Freemasonry. Brill 2014. P. 137–154. URL: https://doi.org/10.1163/9789004273122_010 (date of access: 02.05.2023).
19. Blackburn D. The Catholic Church in Europe since the French Revolution. *A Review Article. Comparative Studies in Society and History*. 1991. Vol. 33, no. 4. P. 778–790. URL: <https://doi.org/10.1017/s0010417500017321> (date of access: 02.05.2023).
20. Blavatsky H. P. The key to theosophy. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/keytotheosophyb00blavgoog> (date of access: 02.05.2020).
21. Blavatsky H. P. The Secret Doctrine Vol. 1. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.180593> (date of access: 20.04.2020)

22. Biltz, E. Ritual and Monitor of the Martinist Order. URL: <https://masonicshop.com/masoniclibrary/books/Ritual%20and%20Monitor%20of%20The%20Martinist%20Order%20-%20E%20Blitz.pdf> (date of access: 21.11.2019).
23. Butler, A. The revival of the occult philosophy : cabalistic magic and the Hermetic Order of the Golden Dawn. Masters thesis, Memorial University of Newfoundland. 2000. 148 p.
24. Butler, A. Victorian Occultism and the Making of Modern Magic. London. Palgrave Macmillan, 2011. 225 p.
25. Brugal, S. Excentriques disparus. URL: http://iapsop.com/ssoc/1890_boissin_excentriques_disparus.pdf
26. Bogdan H. Western Esotericism and Rituals of Initiation (S U N Y Series in Western Esoteric Traditions). State University of New York Press, 2007. 235 p.
27. Bogdan H. The Sociology Of The Construct Of Tradition And Import Of Legitimacy In Freemasonry. *Constructing Tradition*. 2011. P. 217–238. URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004191143.i-474.70> (date of access: 04.05.2023)
28. Bogdan H. Freemasonry and Western Esotericism. *Handbook of Freemasonry*. 2014. P. 277–305. URL: https://doi.org/10.1163/9789004273122_016 (date of access: 04.05.2023).
29. Churton T. Occult Paris. *Scribd*. URL: <https://ru.scribd.com/book/351486613/Occult-Paris-The-Lost-Magic-of-the-Belle-Epoque> (дата звернення: 04.01.2020).
30. Crabtree A. Mesmer and Animal Magnetism. *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism* / ed. by G. A. Magee. Cambridge. P. 223–234. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9781139027649.020> (date of access: 04.05.2023).
31. Davies O. Magic in Common and Legal Perspectives. *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West*. 2015. P. 521–546. URL: <https://doi.org/10.1017/cho9781139043021.024> (date of access: 04.05.2023).

32. Djurdjevic G. *India and the occult: The influence of South Asian spirituality on modern western occultism*. New York : Palgrave Macmillan, 2014. 194 p.
33. Éliade M. *Occultism, witchcraft, and cultural fashions: Essays in comparative religions*. Chicago : University of Chicago Press, 1976. 148 p.
34. Elliott P., Daniels S. The ‘school of true, useful and universal science’? Freemasonry, natural philosophy and scientific culture in eighteenth-century England. *The British Journal for the History of Science*. 2006. Vol. 39, no. 2. P. 207–229. URL: <https://doi.org/10.1017/s0007087406007965> (date of access: 20.02.2020).
35. Encausse G. *Considérations sur les phénomènes du spiritisme, rapports de l'hypnotisme et du spiritisme, nouvelles règles pratiques pour la formation des médiums, influence du périsprit dans la production des phénomènes spirites*. *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/BIUSante_61829 (date of access: 03.02.2020).
36. Encausse G. *Martinesisme Willermosisme Martinisme Et Franc Maconnerie 1899*. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/EncausseGMartinesismeWillermosismeMartinismeEtFrancMaconnerie1899> (date of access: 04.02.2020).
37. Encausse G. *Le plan astral - L'état de trouble et l'Evolution posthume de l'être humain par Papus*. *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/BIUSante_60429 (date of access: 03.02.2020).
38. Faivre A. *Access to Western esotericism*. Albany : State University of New York Press, 1994. 369 p.
39. Faivre A. *Western Esotericism: A Concise History*. State University of New York Press, 2010. 136 p.
40. Faivre A. *Renaissance Hermetism*. *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism* / ed. by G. A. Magee. Cambridge. P. 133–142. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9781139027649.013> (date of access: 24.03.2021).

41. Fludd R. Robert Fludd: Essential Readings (Western Esoteric Masters). ed. Huffman W. North Atlantic Books, 2001. 272 p.
42. Gibbons B. Spirituality and the Occult: From the Renaissance to the Modern. London: Routledge, 2001. 196 p.
43. Gilbert R. A. The Golden Dawn scrapbook: The rise and fall of a magical order. York Beach, ME. : Weiser Books, 1997. 200 p.
44. Godwin, J. The Beginnings of Theosophy in France. London Theosophical History Centre. 1989. 39 p.
45. Godwin J. The theosophical enlightenment. Albany : State University of New York Press, 1994. 448 p.
46. Gomes M. H. P. Blavatsky and Theosophy. *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism* / ed. by G. A. Magee. Cambridge. P. 248–259. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9781139027649.022> (date of access: 07.09.2021).
47. Goodrick-Clarke N. The western esoteric traditions: A historical introduction. Oxford : Oxford University Press, 2008. 296 p.
48. Goodrick-Clarke N. The Coming Of The Masters: The Evolutionary Reformulation Of Spiritual Intermediaries In Modern Theosophy. *Constructing Tradition*. 2011. P. 113–160. URL: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004191143.i-474.37> (date of access: 04.05.2023).
49. Granholm K. Dark Enlightenment: The Historical, Sociological, and Discursive Contexts of Contemporary Esoteric Magic. Leiden: BRILL, 2014. 242 p.
50. Guäita de S. Essais de sciences maudites. II, Le serpent de la Genèse, Première septaine, livre 1, Le Temple de Satan : Guäita, Stanislas de (1861-1897). *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/BSG_8RSUP1847 (date of access: 30.03.2020).
51. Gustav D. A dictionary of angels, including the fallen angels. New York : Free Press, 1971. 386 p.

52. Gutierrez C. Spiritualism. *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism* / ed. by G. A. Magee. Cambridge. P. 237–247. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9781139027649.021> (date of access: 04.05.2023).
53. Hanegraaff W. J. *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism*. Leiden: Brill Academic Pub, 2006. 1230 p.
54. Hanegraaff W. J. *Esotericism and the Academy: Rejected Knowledge In Western Culture*. Cambridge University Press, 2012. 480 p.
55. Hanegraaff W. J. *Western esotericism: A guide for the perplexed*. New York : Continuum International Pub. Group, 2013. 224 p.
56. Hanegraaff W. *Western Esotericism and the Orient in the First Theosophical Society*. Hans-Martin Krämer & Julian Strube (eds.), *Theosophy Across Boundaries : Transcultural and Interdisciplinary Perspectives on a Modern Esoteric Movement*. State University of New York Press : Albany 2020, 29-64 p
57. Hewitt M. *The Victorian World*. London: Routledge. . 2013. 776 p.
58. Hockley F. *The Rosicrucian seer: The magical writings of Frederick Hockley*. Wellingborough, Northamptonshire : Aquarian Press, 1986. 221 p.
59. Howe E. *Alchemist of the Golden Dawn The letters of the Revd William Alexander Ayton to Frederick Leigh Gardner and others 1886 - 1905*. URL: <https://archive.org/details/EllicHoweTheAlchemistOfTheGoldenDawn> (date of access: 01. 08.2020).
60. Jacob, M., & Crow, M. . "Freemasonry and the Enlightenment". *In Handbook of Freemasonry*. Leiden: Brill. 2014. P. 100—116 doi: https://doi.org/10.1163/9789004273122_008
61. Kingsford A. & Maitland E. *The Perfect Way Or, The Finding Of Christ 1882*. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/KingsfordAMaitlandEThePerfectWayOrTheFindingOfChrist1882> (date of access: 07.05.2021).
62. Levi E. *Dogme et rituel de la haute magie par Éliphas Lévi Rituel : Éliphas Levi*. *Internet Archive*. URL: https://archive.org/details/bub_gb_LBMUb7rZNVYC (date of access: 14.05.2021).

63. Levi E. Histoire de la magie : avec une exposition claire et précise de ses procédés, de ses rites et de ses mystères : avec 18 pl. représentant 90 fig. / par Éliphas Lévi,... *Gallica*. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k75611x.image> (date of access: 21.02.2020).

64. Levi E. Curso de Filosofía Oculta. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/EliphasLeviCursoDeFilosofiaOculta9M/mode/2up> (date of access: 20.02.2020)

65. Liagre, G. "Freemasonry and Protestantism". *In Handbook of Freemasonry*. Leiden: Brill. 2014. P. 162–187 doi: https://doi.org/10.1163/9789004273122_012

66. Loiselle, K. Brotherly love: freemasonry and male friendship in Enlightenment France. NY: Cornell University Press. 2014. 280 p.

67. Lucifer (IAPSOP). International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: <http://iapsop.com/archive/materials/lucifer/> (date of access: 01.05.2020).

68. Mathers S. L. M. Astral projection, ritual magic and alchemy: Golden Dawn material. Wellingborough : Aquarian, 1987. 288 p.

69. Marconis de Nègre, J. E. Le sanctuaire de Memphis, ou Hermès: développements complets des mystères maçonniques. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k763282.r=Le%20Sanctuaire%20de%20Memphis%2C?rk=21459;2>

70. McIntosh C. The Rosicrucians: The history, mythology, and rituals of an esoteric order. 3rd ed. York Beach, Me : S. Weiser, 1997. 162 p.

71. McIntosh C. Eliphas Lévi and the French occult revival. Albany : SUNY Press, 2011. 238 p.

72. Merriman J. M. A history of modern Europe: From the Renaissance to the present. 3rd ed. New York : W.W. Norton, 2009. 1342 p.

73. Owen, A. The place of enchantment : British occultism and the culture of the modern. Chicago. The University of Chicago Press, 2004. 355 p.

74. Papus. *Traité méthodique de science occulte* : Papus, 1865-1916. n 50012137. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/b24884534> (date of access: 04.02.2020).

75. Ragon J. *M Maçonnerie Occulte Suivie De L' Initiation Hermetique*. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/RagonJMMaonnerieOcculteSuivieDeLInitiationHermetique1853>

76. *Revue de l'Hypnotisme et de la Psychologie Physiologique (IAPSOP)*. International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: http://iapsop.com/archive/materials/revue_de_l_hypnotisme_et_de_la_psychologie_physiologique/ (date of access: 15.03.2020).

77. *Revue du Monde Invisible (IAPSOP)*. International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: http://iapsop.com/archive/materials/revue_du_monde_invisible/ (date of access: 14.03.2020).

78. *Revue Magnetique (IAPSOP)*. International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: http://iapsop.com/archive/materials/revue_magnetique/ (date of access: 04.05.2020).

79. *Revue Scientifique et Morale de Spiritisme (IAPSOP)*. International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: http://iapsop.com/archive/materials/revue_scientifique_et_morale_de_spiritisme/ (date of access: 04.05.2020).

80. *Revue Spirite (IAPSOP)*. International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: http://iapsop.com/archive/materials/revue_spirite/ (date of access: 01.05.2020).

81. *Revue Theosophique | Le Lotus Bleu (IAPSOP)*. International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: URL:

http://iapsop.com/archive/materials/revue_theosophique_lotus_bleu/ (date of access: 04.05.2020).

82. Rudbøg T. Helena Petrovna Blavatsky's Esoteric Tradition. *Constructing tradition : means and myths of transmission in Western esotericism* / Ed. Andreas B. Kilcher. Leiden. Brill, 2010. P. 161-177

83. Sinnett A. P. 1922. *The Early Days of Theosophy in Europe*. London: Theosophical Publishing House, 125 p.

84. Snoek J. A. M. Freemasonry. *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism* / ed. by G. A. Magee. Cambridge. P. 200–210. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9781139027649.018> (date of access: 04.09.2021).

85. Stanislas de Guaita et sa bibliothèque occulte : Guaita, Stanislas de, 1861-1897. n 8108419. . *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/b24858602/page/n18/mode/2up> (date of access: 04.03.2020).

86. Stuckrad Von K. Secrecy As Social Capital. *Constructing tradition : means and myths of transmission in Western esotericism* / Ed. Andreas B. Kilcher. Leiden: Brill, P. 239–252

87. The British Spiritual Telegraph (IAPSOP). International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: http://iapsop.com/archive/materials/british_spiritual_telegraph/ (date of access: 24.05.2021).

88. The Hermetic Brotherhood of Luxor: Initiatic and historical documents of an order of practical occultism / ed. by J. Godwin, C. C. D. J. P. York Beach, Me : S. Weiser, 1995. 452 p.

89. The Rosicrucian (IAPSOP). International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: <http://iapsop.com/archive/materials/rosicrucian/> (date of access: 22.05.2021).

90. The Spiritual Magazine [UK] (IAPSOP). International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL:

http://iapsop.com/archive/materials/spiritual_magazine_uk/ (date of access: 14.05.2021).

91. The Zoist. International Association for the Preservation of Spiritualist and Occult Periodicals: Main. URL: <http://iapsop.com/archive/materials/zoist/> (date of access: 15.05.2021).

92. Tiryakian, E. A. Toward the Sociology of Esoteric Culture. *American Journal of Sociology*, 78(3), 1972. P. 491–512. URL: <http://www.jstor.org/stable/2776304> (date of access: 14.11.2020).

93. Tilton H. Rosicrucianism. *The Cambridge Handbook of Western Mysticism and Esotericism* / ed. by G. A. Magee. Cambridge. P. 171–183. URL: <https://doi.org/10.1017/cbo9781139027649.016> (date of access: 04.05.2023).

94. Versluis A. Methods in the Study of Western Esotericism. Welcome to Esoterica. URL: <http://esoteric.msu.edu/VolumeIV/Methods.htm> (date of access: 04.02.2019).

95. Vuillaume C. A. Manuel Maconnique Ou Tuileur De Tous Les Rites De Maconnerie Pratiques En France 1820. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/VuillaumeCAManuelMaconniqueOuTuileurDeTousLesRitesDeMaconneriePratiquesEnFrance1820> (date of access: 14.03.2020).

96. Waite A. E. Lives Of Alchemystical Philosophers 1888. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/A.EWaiteLivesOfAlchemysticalPhilosophers1888> (date of access: 30.05.2021).

97. Waite A. E. The Occult Sciences 1891. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/A.EWaiteTheOccultSciences1891Complete> (date of access: 09.09.2021).

98. Waite, A. E. The Mysteries Of Magic. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/A.EWaiteTheMysteriesOfMagic/page/n7/mode/2up> (date of access: 04.09.2021).

99. Waite A. E. The Real History of the Rosicrucians. Leeds: Celephaïs Press, 2008. 457 p.

100. Walters J. Magical revival : occultism and the culture of regeneration in Britain, c. 1880-1929 : thesis. 2007. URL: <http://hdl.handle.net/1893/323> (date of access: 04.05.2023).
101. Webb J. The flight from reason. London : Macdonald and Co., 1971. 305 p.
102. Westcott W. W. The Magical Mason: Forgotten Hermetic Writings of William Wynn Westcott, Physician and Magus. Aquarian Pr. 1983. 320 p.
103. Yarker J. The arcane schools : a review of their origin and antiquity; with a general history of Freemasonry and its relation to the theosophic, scientific, and philosophic mysteries : Yarker, John, 1833- no2001053311. *Internet Archive*. URL: <https://archive.org/details/b24886002> (date of access: 22.05.2021).
104. Yets, F. The Rosicrucian Enlightenment. Boulder: Shambhala Publications, Inc. 1972. 352 p.
105. Yets F. The Occult Philosophy in the Elizabethan Age. London: Routledge, 2004. 288 p.